

Dhalootaa Sodaa Cabse

[Seenaa Haacaaluu Hundeessaa]

Barreessitoonni:

Hamzaa Waariyoo

Fi

Kadiir Sh/Abdullaxiif

Gulaaltonni:

1. Dr. Zabiibaa Roobaa (Barreessituu)
2. Fedhasaa Taaddasaa (Pir. Gargaaraa)
3. Dr. Ruqiyyaa Aliyyii (Leekchara Yunvarsitiitii)
4. Woynisheet Kaasaa (Barsiiftuu Yunvarsitiitii)

Qopheessaan:

Risaa Bookstore

Maxxansa Duraa: Waxabajjii 2021

Kitaaba Barreessichaa: 4ffaa

Finfinnee, Oromiyaa

Mirga Abbummaa © 2021

Kitaaba kana hayyama barreessaatiin ala maxxansuufi raabsuun seera abbummaatiin nama gaafachiisa. Wabeeffachuun qo'annoofi qorannoo irratti geggeessuun ni danda'ama.

Mirga Barreessaa ® 2021

Aatiifi aartiin, aadaafi seenaan, duudhaafi hoodni, kalaqaafi bobbooni, teknoolojiifi ammayyummaan, heeraafi seerri, misoomaafi mishoomni, jaalalaafi tokkummaan dhala namaa barreessaa keessaa madda. Barreessaan kan durii, ammaafi hegeree walitti buyee; haala qabatamaan, bifa fakkiin, og-barruun, sagaleen, suur-sagaleefi kuula biroon qabeenya ummata isaa ol-kaaya.

“Boosoo mana curгаа, kaamoo mana bulkaa” mammaaksi jedhus kanuma ibsa. Boosoofi kaamoonis wal-kabajee, mirgaafi dirgama walii beekuun ulfinaafi naamusa sabichaati. Mirgi barreessaa seeraan eegamaadha. Kabajaan barreessaa wayyuu, buna jaalaati!

Yaada keessaniif:

Teessoo Imeelii: Kadiirabdullaxif@gmail.com

gboruu@gmail.com

Lakk. bilbilaa: +251 92 875 3295

Facebook: Hamza Wariyo

Kedir Abdulatif

Telegram: <https://t.me/Risaabookstore>

Website: Risaabookstore.com

Baafata**Mata duree****Fuula**

Yaadannoo	viii
Yaada Namootaa	ix
Galata	xi
Seensa	xii

BOQONNAA 1: HAACAALUU HUNDEESSAA 1

1.1. Seenaa Jireenyasaa	1
1.2. Jireenya Ijoollummaafi Barnoota Isaa	4
1.3. Sochii Warraaqsaafi Karchallee Amboo	6
1.3.1. Hariiroo Mana Hidhaa	7
1.3.2. Ogummaafi Karchallee Amboo	11
1.4. Maatiisaa	13
1.5. Bultii Ijaarachuu Isaa	17
1.6. Hariiroo Hawaasummaa	21
1.6.1. Arjummaa Haacaaluu	23

BOQONNAA 2: HAACAAALUUFII AARTII 30

2.1. Walleewwan Haacaaluu	30
2.2. Muuziqaan Isaaf Maali?	31
2.3. Uggura Miidiyaa Sirbootasaa	32

2.4. Konsartii Biyya Keessaafi Alaa	32
2.5. Biyya Baqachuu Diduusaa	33
BOQONNAA 3: SIRBOOTA HAACAAALUU	35
3.1. Haacaaluun Maal Sirbe?	35
3.2. Sirboota Albamaa	39
3.2.1. Albama Sanyii Mootii	39
3.2.2. Albama Waa'ee Keenya	40
3.2.3. Albama Maal Mallisaa?	41
3.3. Sirboota Qeenxee	46
3.3.1. Maalan Jiraa?	46
3.3.2. Jirra	55
BOQONNAA 4: DHALOOTA SODAA CABSE	68
4.1. Diddaa Maaster Pilaanii	68
4.2. Galma Bar-kumee	68
4.2.1. Konsartii Tumsa Buqqaatotaa:-	68
4.2.2. Qophii Itiyoo Eertiraa:-	71
4.3. Yaadannoo Adawaa	73
4.3.1. Adawaan Maali?	74
4.3.2. Adawaan Maaliif Jibbame?	77

4.3.3. Adawaan Kan Oromooti!	78
4.4. Haacaaluufi Irreecha	80
4.5. Arat Kiiloof Situ Aane!	81
4.5.1. Warri 4K Maal Yakke?	82
BOQONNAA 5: SEENDUUBEE SIRBA HAACAAALUU	84
5.1. Humna Sirba Haacaaluu	84
5.1.1. Seenaa Hojjachuurratti	85
5.1.2. Aadaarratti Qoodasaa	87
5.1.3. Afaan Dagaagsuufi Guddisuurratti	90
5.1.4. Gootummaa Isaa	93
5.1.5. Hayyummaa Isaa	96
5.1.6. Aartii Keessaatti Qoodasaa	98
5.1.7. Diinagdee Beeksisuurratti	101
5.1.8. Amantii Tin'isuurratti	102
5.2. Ergaa Sirba Haacaaluu	105
5.2.1. Tokkummaa labsa:-	105
5.2.2. Jaalala Sabaa cimsa:-	107
5.3. Mul'ata Sirba Haacaaluu	108
5.4. Ilaalcha Haacaaluu	110

5.4.1. Ilaalchisaa Maalirraa Madde?	112
5.5. Jechoota Haacaaluu	113
BOQONNAA 6: ABJUU KARAATTI HAFE	117
6.1. Abjuu Kara Hafe!	117
6.2. Abjuun Haacaaluu Maal Ture?	119
6.3. Abjuun Kara Hafe Maali?	134
6.4. Wareegama Isaa	136
6.5. Siidaa Yaadannoo Haacaaluu	140
6.5.1. Siidaa Bataskaana Iyyaasuus	140
6.5.2. Siidaa Yunivarsiitii Amboo	143
6.5.3. Siidaa Magaalaa Finfinnee	144
6.5.4. Siidaa Bakkeewwan Biroo	145
6.6. Haqa Haacaaluu	145
Goolaba	146
Yaboo	146
Wabii	147

Yaadannoo

Yaadannoon Kitaaba kanaa; artistii jaalatamaa, kabajamaafi beekamaa Oromoo Haacaaluu Hundeessaa dabalatee, lammiilee Oromoo kan qabsoo hadhaayaa saba isaaniif taasisuun, harka diinatti wareegamaniifi achi buuteen isaanii dhabameef naaf haatahu.

[Haacaaluu Hundeessaa Boonsaa, artistii kabajamaa]

Yaada Namootaa

Dachii uumamni hundi isaa irra jiraatu, tana gubbaarratti gaarummaadhaan waa'ee wal-qixxummaa ilma namaatiif dhugaadhaan wardiyyaa warra ta'an keessaa artisti Haacaaluu Hundeessaa isa tokko. Warra dhugaafi dhugaa qofaaf falmee seenaa boonsaa dhiifatee darbe: kan akka Neelsan Mandeellaa, Martin Luther King, Mahatama Gandii, Alfaayid Noobel fi k.k.f hedduun maqaan isaanii awwaalaa olitti ifee kan mul'atuudha.

[Kitaaba Keessaa Fudhatame!]

Kitaaba “Dhaloota Sodaa Cabse,” jedhu seenaa hedduun kan hammatame ta'ee, yaada bilchaataa xiinxala addaatiin kalaqameedha. Afoola Oromoo jaarraa dheeraan duraa, of duuba deebinee akka daawwannuufi qaroomina ummata kuush isa addunyaafoo kamatoomaa ta'e faana akka wal-barannu nutaasisa. Kitaaba kuusaa walaloofi seenaa kana Oromoon hundi; ittiin boonee, keessaatti of-argaa, waan irraa baratu qabu jedhee yaada. Oromoon hundi Kitaaba kana dubbisee, hatee ittiin yaadataa dhangaa ani dhandhame dhandhamuu qabaan dhaamsa kooti.

[Dr. Zabiibaa Roobaa Gafarsoo - Specialist Onneefi Barreessituu]

Aartiin onnee gootaa keessaa bubbisa duruu! Goonni sanaaf dhalates, bubblee keessoo isaa sana gara gochaatti jijjiiruun soda dhalootaa cabsa. Dhaloonni sana dhaga'es onnatee ka'uun, sodaachisaa isaa sodaachisee

qixatti galcha. Artisti Haacaaluunis sana qabatamaan raawwate. Hanga inni jecha isaan jiraatti isaan ajjeese rasaasni ga'ee hin taphanneef, xobbetti isa galafachuuf ifaajan! Tahus ergama isaa fixatee imala isaa xumuruun kaaniitti imaanaa bilisummaa dabarsee gara boqonnaa dhaqe! Haceen hin duune, yoomuu jiraa jiraatuudha. Hangan dubbisee hubadhetti kitaabni kun dhuka walaloofi seenaatiin sana balballoomsaa dubbisaa!

[Fedhasaa Taaddasaa Guutaa - Afaan Oromoon Piroofesara Gargaaraa]

Galata

Yeroo maraa kan humna, jireenya, qabeenya, beekumsaafi fayyaa nuuf kennee kan asiin nugahe, Nuti nama godhee nu uumee, sammuu ittiin yaadnu nuuf gumaachee, dabalatee Oromoo godhee nu uumee, Oromoo saba guddaa Afrikaa keessatti godhee uumee, kan duudhaafi Makkaadhoo garagaraatin nu dheengi'e, kan Sirna Gadaadhaafi Afaan bal'aa jajjaboo akkanaa harammee hin dhumne nuuf kenne galanni rabbiif haa tahu. Itti aansuun Gulaaltota Kitaaba kanaa; Dr. Zabiibaa Roobaa barreessituufi Ispeeshaalistii Onnee, Obbo Fedhasaa Taaddasaa piroofesara gargaaraa fi Dr. Ruqiyaa Aliyyii Ogeettii Neucaler science, Piroofesara University fi Barreessituu hunda keessaniif galanni isiniif haa tahu. Kitaaba goota keenyaaf Afaan Oromoon barreeffame kana, yeroo keessan jaatanii jiruu irraa qooddattanii nuuf gulaaluu keessaniif ulfaadhaa, wayyoomaa, galatoomaa isiniin jenna.

Seensa

Ilmi namaa uumama hundarraa waa hubata, kunis barnoota barachuufi dandeettii yaaduutiin adda isa taasisa. Ilma namaa keessaa immoo beekaan irra jireessa. Beekaa keessaa artistiin immoo hangafa; dhimma ummataa bakka bu'uun hawaasa guutuu ta'ee waan hawaasaa hojjata. Jireenya ummataa, jaalala, misooma, diinagdee, hawaasummaa, siyaasaaf sochiilee hawaasaa giddugaleessa godhachuun ummata bakka bu'ee hojjata. Kanaaf artistii (ogeessa) jedhame. Artisti Haacaaluu Hundeessaa dhangaa aartii kanaan dheengi'amee guddachuun; dhimma ummatasaa walleen, siyaasaafi diinagdeen utubee artistii ta'ee osoo tajaajilu jiruu addunyaa ganda ergisaa kanarraa guduunfaan umrii isaa geenyaan godaane.

Barreessitoonni Kitaaba Haacaaluu Hundeessaa: kitaaba mata dureen isaa “Dhaloota Sodaa Cabse” jedhu falaasama, ogummaa, siyaasaafi bu'aa ba'iiwwan artistii Haacaaluu Hundeessaa taasisa hanga qomniifi qalamni keenya argate corree walitti qabuun yaadannoo seenaa isaa taasisuuf barreessineerra. Kitaabni kuni cuunfaa yaada keenyaan boqonnaa jahatti kan qoodne yommuu tahu, seenaa Haacaaluu Hundeessaafi leetoo ummataa hammatee barreeffame. Haatahu malee; yaadni kuni guutuufi gahaadha jechuu hin dandeenyu, garuu waan barreessine hunda barbaachisaafi murteessaa ta'uu itti amanneeti. Dubbisuun Qo'achuufi Qorachuun nidanda'ama!

BOQONNAA 1: HAACAALUU HUNDEESSAA

1.1. Seenaa Jireenyasaa

Gaafiin eenyummaa deebii hin qabne: isa qormaatee, muudatee, kan inni bakka laateefii hin beekne Haacaaluun, abbaa isaa Obbo Hundeessaa Boonsaa fi haadha isaa Aadde Guddattuu Horaa irraa bara 1976 A.L.I godina Shawaa lixaa magaalaa Amboo, Ganda Torban Kuttaayeetti dhalate. Akka seenaa biyya keenyaatti barri 1976 A.L.I yoo ka’u sammun nama kamiituu kan dursee yaadatu, yennaa dargaggoon haramaa hafuurri bilisummaa nama dharraasisuufi yennaa fooliin baarudaa funyaan namaarraa fagaatee hin beekne ta’uu isaati. Kana malees, barri Haacaaluun keessa dhalate, bara dhalattuun abdii jiruu fixattee, akka saree dulloomee ilkaan irraa saabatetti seenaa beelaa addunyaa Itiyoophiyaanotaatti karra cufachiise simachuuf halluu deegaan sarameefirra itti deemuuf qophoofta ture.

Haacaaluun dhalatee: roorroo baraafi sirnichi ittiin dhufe kamiinuu jala erga hulluqee booda, akkuma ijoollee baadiyaa biroo; loowwan tiksa, maatii gargaaraa, tapha ijoollee taphataa, bishaan daakaa, farda gulufsiisaa guddate. Ijoollummaa isaa irraa kaasee, nama abshaala dirree dorgommii keessatti adda dureen hirmaatee moo’atu ture. Taphni ijoollee, daakkaan bishaaniifi gulufni fardaa mataan isaatuu dorgommiidha. Wal’aansoo jireenyaa kufee kuffisuun, kufa caba jalaa jabaatee, kan qabes mooyataa

jiraate. Bu’aafi bahii jiruun ilma namaa muudatu, caasoo itti dhahee keessa ce’e. Yeroo bitintira jireenyaa keessaa bilchaatee ka’u, ummata isaa dheebuu qabsoofi roorroon hiraaretti as fulla’e.

Dachiin Amboo gootaafi gamna haalaaf yeroon hacuucee maqaan isaa boollaa gaditti hin hafne, Oromoorra lufee Afrikaa guutuun hoodhaa jettee jirti. Sirnichi bara dhaloota isaa, yeroo san ture akka Arbaatti, dargaggoonni akka garbaatti ilaalamaa turan. Gafarsa taatee jifattee; leenca taatee injifattee argamuu qofatu, furmaata ta’us, “*dukkanti hamtuun hurrii uffatte, hangamis yoo bubbulte ni bariitin,*” hawwii ummataa bal’aa ture. Qeerransa Salaalee: faajjii Amboo, mul’ata Oromiyaa kan ta’e, artisti Haacaaluun sirnicha qarcaccaa ta’ee dhiiga namaa dhugu, waraabessa lafee namaa qoqoru sana keessatti handhuura isaa awwaalatee ka’uun: dhaloota sodaa cabse, du’a mooye, roorroo jibbe, loogummaa mufate, gadaantummaa tuffate, gabrummaa hifate, bilisummaa dharra’e, bilisummaafi walabummaa simatetti walleen gadi ba’e.

Hojii isaa miidhagaa; yeroo gabaabaa keessattis itti milkaaye, abjuu isaa dhugoomsuun, labataaf, galaa kaaye. Qabsoon hundi qabsoodha, morki dalluu dhiiraati. Haacaaluun bara jireenya isaa keessatti; morkataas, mooyataas, hojiileen inni hojjatees bara baraan darbee jiraata. “*Maqaan boollaa oli,*” kan Oromoon jedhe waa malee miti. Namni erga du’ee booda seenaa gaariin inni qabuufi gochi yaraan inni rawwaate baraa barayyuttuu isa kaasisaa jiraata; hiika jedhu kenna fakkaatee nutti mul’atus, maqaan

awwaalaa olitti bahu hojii gaariin kan yaadatamu qofa osoo hin taane, gocha fokkuu turtii lafarraallee kan kaasuudha. Baroonni bu'aa fooye, baroota dhugaa dabse tahuu isaa nama cufaaf ifaadha.

Dachii bal'oo uumamni hundi isaa irra jiraatu, bilisaan irratti dhalateefi uumame tana gubbaarratti gaarummaadhaan waa'ee wal-qixxummaa ilma namaatiif dhugaadhaan waardiyyaa warra ta'an keessaa artisti Haacaaluu Hundeessaa isa tokko. Warra dhugaafi dhugaa qofaaf falmee seenaa boonsaa dhiifatee darbe kanneen akka; Ergamtootaa, Neelsan Mandeellaa, Martiin Luutar Kiing, Mahataamaa Gandii, Alfaayid Noobel, Abrahaam Liinkoolin, Wiinistoon Charcil, Al-najjaashii (As hamaa), Dr. M/Rashaad K/Abdulle, Waaqoo Guutuu, Hayilee Fidaa, Taaddasaa Birruufi k.k.f hedduun maqaan isaanii awwaalaa olitti ifee kan mul'atuudha.

Kana malees, warri warshaa du'aa banee ilma namaa haleelaa bahe kanneen akka; Fir'oownaa, Adoolfi Hitler, Eedii Amiin, Beenitoo Muussolinii, Hiroohiitoo fi Gaadaafii fa'a maqaan isaanii boollaa ol waan ta'eef, gochi isaanii har'allee akka hammeenyaan yaadataman isaan godha. Garaagarummaan jiru garuu, daandii jallaan sun haaromsa miiraafi dhaloota sabummaan itti dhagahamuuf warroota nuffisiisoo addunyaan morma cabsitee ofirraa hobbaafatte, haaloofi hacuccaa isaanii kan itti hirqiiffataa leetu ta'uu isaaniiti. Faallaa kanaatiin ammoo, artisti Haacaaluu Hundeessaa tarree warroota gochi gaariin isaanii darba lubbuutiin

---

golgamee foon qofaan hin dhokatin, kan addunyaa guutuutti bara baraan yaadataman ta'ee onnee dhalootaa keessatti galma ijaarratee jira.

1.2. Jireenya Ijoollummaafi Barnoota Isaa

Artisti Haacaaluu Hundeessaa maatii hortee bal'aa qabuufi sooressoota ilmaanii keessatti ilma 4ffaa ta'ee dhalate. Kanneen isa hangafan sadan dabalatee obbolaa maandhaafi hangafaa walitti qabaadhaan kudhan ta'anii kan dhalatan yommuu tahu; obbolaa dhiiraa jahaafi obbolaa durbaa afur wajjiin dhalate. Maqaan obboleeyyan Haacaaluu tartiiba dhalootaan; Habtaamuu Hundeessaa, Shurgut Hundeessaa, Dureettii Hundeessaa, Haacaaluu Hundeessaa, Tigisti Hundeessaa, Sisaay Hundeessaa, Sintaayyoo (Gaaddisaa) Hundeessaa, Hoomaa Hundeessaa, Masarat Hundeessaafi Jigsaa Hundeessaa jedhamu. Obboleessi Haacaaluu Hundeessaa kan Sintaayyoo (Gaaddisaa) jedhamu sababa hin beekamneen bara 2019 keessa jalaa ajjeefame. Osoo maatiin imimmaan sana hin qoorfatin, obsa isaa hin argatin, diinni ilmaan Obbo Hundeessaa Boonsaa akka ilkaan qarriffaatti ciniinee qabee barate, ibidda labooba gabrummaa dhaamsuuf dhalate waggaa sanitti Hacee itti aanfate.

Maatiin Haacaaluu; Haacaaluufi obboleeyyan isaa taawwan ija eegumsaa jalatti osomaa guddifataa jiran Haacaaluun ilma ganna torbaa ta'ee, carraan akaakayyuu biratti guddachuu isa muudate. Akaakayyuun isaa Obbo Horaa Taajjabaa dhalattuu ganna torbaa haadharraa erga fudhatanii booda, aadaa dhalli Oromoo ijoollummaa isaatiin keessatti guddachuu qabuun boonsanii,

qananiisanii guddifachuu Haacaaluu akkana jechuun dubbatu, “Waggaa torbatti haadharraa fudhadhe. Waggaa torbatti haadharraa fudhadhee, lafa Majaa jedhamu Goosuutti guddise. Ilmookoo; bishaan daakuu barsiisee, sirba barsiisee, akkanatti sirbu jedhee, goota faarsanii jedhee barsiisaa guddise. Dhaloonni isaa jal-qabumaa; duubaa kaasee, abba torba dhalate. Haadhan abba torbaa dhalate; Illaannuu keessaa bahe, Abeebe keessaa bahe. Kan Zoogaa Booji’aa sanyii isaati. Dhalatee daa’imummaa isaatiin, dhugaarratti du’a jedha,” jechuun amaloota isaafi gootummaa onnee kichuun keessoo isaatii mandi’u, afaan isaati galda’u, kuulaafi soofaan ala ragaa bahu.

Kana malees, artisti Haacaaluun obboleeyyan wajjiin dhalate keessaa mucaa collee caldheensi isaa suuraa addaa of keessaa qabu ture. Saffisni sammuu isaa bilchinna umrii isaa waan firriseef umriin isaa mooraa barnootaa seenee barachuuf akkuma isaaf eeyyameen, mooraa barnootaa Oddoo Liiban, Mana barumsa Carii sadarkaa tokkoffaatti takka jechuun jal-qabe. Haacaaluun nama qaroo teeknika sammuu isaatti dursee dhimma bayu waan ta’eef, barnoota isaa sadarkaa 1ffaa Oddoo Liiban Cariitti raawwatee sadarkaa 2ffaa mooraa barnoota sadarkaa 2ffaafi qophaa’ina Ambooti barate. Haacaaluun barnoota isaatti barataa cimaafi daree keessatti amala gaarii nama hundaan jaalatamu nama qabuudha. Barnoota isaa bara 1994 A.L.I qormaata biyyooleessaa kutaa 11ffaa fudhate. Booda

---

keessa roorroo saba isaatti jabaate sababeeffachuun barnoota isaa kutaa 12ffaatti addaan kutee qabsoo sirbaatti seene.

1.3. Sochii Warraaqsaafi Karchallee Amboo

Sirni dargii kufee wayyaaneen erga aangoo qabatee booda, haalonni jiran ummata Oromoofi Oromiyaa irratti akkaan ulfaatoo turan. Mootummaan Wayyaanee bara 1991'tti gara aangoo dhufe. Yeroo sanirraa qabee dhiibbaafi cunqursaan, sarbamni mirgaafi gaaga'amni siyaasaa hamaan guutummaa ummata Oromoo kiyyeeffate. Sirni bulchiinsa Wayyaanee umrii taayitaa isaa dheereeffachuuf jecha; hayyoota Oromoo, barattoota, artistoota, daldaltoota, qonnaan bultootaafi k.k.f irratti xiyyeeffachuun hidhaa waggoota dhedheeraa, toorcharii, gadadoo mana hidhaatiifi ajjeechaa sukkanneessaa haala garaagarummaa hinqabneen ummata Oromoorratti raawwachuun wal-qabatee, Haacaaluunis gochoota mootummaan Wayyaanee ummata Oromoorratti raawwatu cimsee balaaleffataa waan tureef, siyaasaan shakkamee bara 1995 qarriffaa Wayyaanee keessa bu'uun, Karchallee Ambootti darbatamuu muudate.

Barnoota isaa keessaa qabamuun abdii isa kutachiisee hamilee isaas kan cabse hin turre. Inumaayyuu hidhaan qoraasuma dhiiraa ta'uusaatti, manni amala sirreessaa carraalee dheedhii saba isaatiif fakkeenya itti ta'u hedduu isaa banuuf dhagaa bu'uuraa kaaye. Haacaaluun dardara ganna 17 ta'ee hiree roorroo mana hidhaa dhandhamuutiin kan qoraafame, dargaggeessa dammaqaa ijji ogummaan banamteef ta'e. Manneen sirreessaa guca lubbuu

ilmaan Oromoo ta'anii lubbuu kumaatamaan akka baala mukaatti kan harcaasaa turan kan akka: Qaallittii, Baatuu, Qilinxoo, Malkaa waakkannaa, Ma'akaalawii, Wuquroo, Xoollaayyiifi k.k.f heddu keessaa Haacaaluun dararaa Karchallee Amboofi Ma'aakalawii turtii waggaa shanii booda bilisaan gadhiifame.

1.3.1. Hariiroo Mana Hidhaa

Karchalleen Amboo, Haacaaluuf mana amala sireessaa qofa osoo hin taane, mana barumsaa ture. Carraa gaarii bakka namoota hedduu wajjiin wal-arguufi hojii mul'ataa hojjachuufis bu'uura isaa kan ta'eedha. Namoota gurguddaarraa akka galaa galaafate yaada qaba. Akka abbaan jedhanis qoraafamee jira. Kanarraa yoo dubbatu, *“hamma tokko bilchaadhee akkan bahu na godhe. Waan hundaayyuu of-eeggannoodhaan akkan raawwadhu na taasise,”* jedhee Af-gaaffii isaaf taasisaniin, BBC Afaan Oromootti dubbate.

Haacaaluufi hidhamtoonni waahiloota isaa umriidhaan garaagarummaa qabaatanis nama shan wajjiin hidhame. Barattoonni inni yeroo san wajjiin hidhame baay'ee isa jaalatu, innis hedduu jaalata. Iddoon itti hidhaman baay'ee hamaa ture. Bakka itti hidhaman san marateen ibsu. Hiriyyoota isaa yeroos wajjiin hidhaman dargaggoota keessaa muraasni; Guddisaa Dheeressaa, Birhaanuu Abarraa, Dheeressaa Gurmeessaafi Urgeessaa Daammanaa kanneen jedhaman turan.

Bakki isaan itti hidhaman, akka malee hamaa tahuu dubbatu. Hiriyyaa isaa mana hidhaa kan tahe; Guddisaa Dheeressaa akkana jedha, “Bakki kuni bakka shiftaan itti hidhamuufi yakki gurguddaan raawwatamu itti hidhamuudha. Kanaayyuu edda as seennee dhageenye jechaadha. Maaliif jennaan keessa homtuu seenuu hin danda’u. Duubarraan manni hidhaa Amboo keessa jira jedhee, ummanni hin beeku, namni beeku hin jiru. Warruma hojjateefi hojjachiise qofaatu beeka jechaadha. Sababbiin isaan asitti nu hidhaniif, 1ffaa magaalaarraa hiixuudha, 2ffaa aspaaltii irraa hiixuudha. Yoo ajjeesanis, yoo iyyanis namni sidhagahu hin jiru jechaadha. Kanaaf akka barbaadanitti nu reebuudhaaf, akka barbaadanitti nu fannisuudhaaf, yoo duunullee akka namni nun dhageenyeef kan isaan asitti filataniif.” (*Guddisaa Dheeressaa, Hiriyyaa Mana Hidhaa*)

Haati warraa isaa akkuma inni jedhee hunda dandeessuun, obsituun, jajjabeessituufi tumsituun isaa Aadde Faantuun hidhamuu isaa irraa yommuu dubbattu, “Hidhamuu jechuun maal akka ta’e, naaf hin galu, hin beeku ture. Haceen har’a hidhamee boru bayaadha, kiyya. Kanin eegaa ture. Achii booyee tanan, garaa manaatti gale. Bariituu sanaa, bakka inni itti hidhame sanin deeme. Namatti hin agarsiisan. Yeroo mara ganamaafi galgala osoo achi hin gahin hin deebi’u. Guyyaa sadaffaa isaattiidha; obboleessi isaafi eessumni isaa dhufanii, huccuufi nyaata qabatanii. ‘Maal hojjatta’ naan jedhan. Lakki haceen yoo natti agarsiisan jedhee laaluufi jennaan. ‘Sitti hin agarsiisanii, kana booda as hin dhufin’ naan jedhan,” jetti. (*Faantuu Damisoo, Haadha Warraa*)

Deettuufi kunuunsituu, akkasuma mana barumsa isaa jalqabaa kan isaa tahaniif haatii artisti Haacaaluu Hundeessaa, Aadde Guddattuu Horaa hidhaarra yeroo inni ture, haala keessa turan, “mana hidhaa sanarraa gaaf-tokko oolee hin beeku. Kunoo sii du’ee, reeffa fudhadhu naan jedhan jedheetan barii barii dhaqa, ciree isaa fuudhee. Maal hatee koo? Hiriyoanni keetuu fayyumaa, maal taateetan akkanatti akkana taata. Maaluma jaalatta, maaluma sii fidu jedhaan. ‘Ani harree mitii beey, waa yaadaa jiraa’ naan jedha,” jedhu. (*Guddattuu Horaa, Haadha*)

Biyya dhugaafi haqni hin jirre keessa, mirgaafi dirqamni namummaafi lammummaa hin jiru, jiraatees hin beeku. Abbaan irree ajandaa isaaf tolu bocatee, sirna isaa tahu qopheeffatee jaarraafi baroota teessoo isaa lakkaayataa jiraata. Dhimmi jiraachuufi jiraachuu dhabuu lammiilee haajaa isaatii miti. Kan fedhe hidhee, tumee, ajjeesee hamilee jaamsa, guddina bira darbee jiruufi jireenya hawaasaa dhaamsa. Fayyummaafi qabiinsa mana sirreessaa keessa ture Birhaanuun yoo ibsu, “Sammuu keenyaafi qalbii keenya, akka dhabnee baanuuf ture. Faallaa sanii taanee baane nuti garuu,” jedha. *(Birhaanuu Abarraa, Hiriyyaa Mana Hidhaa)*

Biyya keenya keessatti yeroo hidhamtu, waanuma raajii dhageettee argita. Durumaa hidhaan wayyaa hinqabdu, biyya keenyaatti hidhamuun keessattuu hamaadha. Namoonni hidhaman maatiin isaanii quba hinqaban, maatiinis quba hinqabu. Rakkoo achi keessa jiru yoo ibsatan, “Dhokanneetu, maatii jalaa nu dhoksaniitu, nullee wal hin arginu achi keessatti. Warri nu qoratanillee, poolisii federaalarraa dhufani. Kan magaalaa kanaati miti. *(Dheeressaa Gurmeessaa, Hiriyyaa Mana Hidhaa)*

Hiriyyoota isaa fi Haacaaluun mana hidhaa keessatti reebamaa turan. Namni hedduu dhabamsiifamaa, ajjeeffamaa, qaama miidhamaas ta’aa tureera. Kana keessaas Haacaaluun, sirbaa tahuu isaaf, nidhaaname. “Sababii mana hidhaa keessatti geerrarta jechuun dhaanamee, hanga gaafa du’uutti gurrissaa dhukkubsataadha.” *(Guddisaa Dheeressaa, Hiriyyaa Mana Hidhaa)*

1.3.2. Ogummaafi Karchallee Amboo

Abbaanisaa, sirbuusaa jibbanis, ijoollummaan hidhaatti hamileenisaa caba jedhanii sodaatani. Manni hidhaa garuu, waan abbaanisaa isarratti jibban akka guddifatu isa gargaare. Haacaaluun mana hidhaatti ogeessa muuziqaa ta'e. "Isa dura ani sagaleedhaan weellisuu malee, walaloofi yeedaloo barreessuu hinbeeku ture. Kanan bare mana hidhaa sana keessatti. Albama jal-qabaa keessaa sirboota sagal achittin fixee bahe. Walaloos yeedaloos barreessee" jedhaa ture.

"Maatii dhokadhee deema. Guyyaa meeqaffaasaatti ennaa waraabbaman arge. Hacee sagaleedhuma isaan dhagahe. 'Bazziiw lihid' jedhe. Namni baay'een ni'arge. Yeroo san waan ta'e hin beeku, akka ba'aatti narraa ka'e. Nan gammades, guyyaa torba qofa waan hin argineefin jechuudha." *(Faantuu Damisoo, Haadha Warraa)*

Hiriyyaanisaa aartii kan mana hidhaa keessatti isaan wal barte, akkas jechuun isa ibsiti. "Mana hidhaa keessatti wal-barre anaaf Haacaaluun. Ani ala ta'ee, inni mana hidhaa ta'ee. Guyyaa tokko akka carraa ta'ee, ayyaana bara haaraa hora Amboo hojjachuuf, achi deemee. Eegaa achi deemee yeroo san odeeffannoon nuti qabnu, umrii guutuu akka hidhamu. Akka bahu ani hin beeku, kanaaf Haacaaluun sagalee kiloolee kanaan geerrarsa Geetaachoow H/Maariyaam geerrara. Nan booya, baay'een booye. Maaliifii sagaleen akkana jiru kuni osoo bahee hojjachuu dandahuu, akkamitti as keessa hidhamaa. Ani yeroo baay'ee nan dhaqa. Ayyaana

---

irratti yeroo dhaqu, kaasseettii bahu, fideefiin dhaqa. (*Artisti Hawwii Tazarraa, Hiriyyaa*)

Kana malees: artisti Haacaaluufi gareenisaa wajjiin hidhame, kan mana barnootaarraa ugguraman, mana hidhaa keessatti ummatasaanii barsiisuu murteeffatani. Mari’atanii irratti walii galanii, barsiisanii jiru. “Gaafa achi jirru maal goona jenneeti irratti mari’anne?. Ani isaan keessaa xiqqaadha. Natti aanee, mucaa Dheeressaa jedhamu tokko, inni kutaa torba, ani kutaa jaha. Isaan kuun kutaa 9, 10, 12 warra barataniidha. Ummata kana barsiisuu qabna, ABCD kana jennee yaanne.” (*Urgeessaa Daammanaa, Hiriyyaa Mana Hidhaa*)

Gareen Haacaaluu mana hidhaa keessatti akka hundee hinhafne abdii guddaa horataa turan. Dhugaa waan qabaniif akka bilisa tahanii, bilisaan bahanis nitilmaamu ture, kanas caalmaan kan dubbatu Hacedha. “Asitti hafnaa kan jedhu hinjiru isa keessa. Yoomiyyuu haatahu nibaana, yoomiyyuu haatahuu ni’injifanna, yoomiyyuu ummata kanaaf waa keenyee dabarraadha. Inni itti milkaayeera.” (*Birhaanuu Abarraa, H/M/Hidhaa*)

Mana hidhaa keessattis; akaakuu barnoota jaalatuu lama isatu barsiisaa ture. Aartii ittiin of qaraa guddates, lammii isaa ittiin barsiise. “Haacaaluun achi keessaatti; barsiisaa, ispoortii fi muuziqaati.” (*Urgeessaa Daammanaa, Hiriyyaa Mana Hidhaa*)

Hojii gareen hidhamtootaa kuni hojjateen manni barumsaafi waajjirri barnootaa beekamtii kennee, ol guddiseefii ture. Jarris hedduu itti gammadan. “Erga Kutaa tokkoofi lama barsiisnee booda, waajjira barnootaa hayyamsiifnee leegaal goone.” (*Guddisaa Dheeressaa, Hiriyyaa Mana Hidhaa*)

Mana hidhaa keessattillee Haacaaluun nama amalaafi adeemsa gaarii tahuu, poolisiin ramaddii yeroo sanii achii qaban fayyaalessa tahuusaa ragaa bahu. “Hiriyyootasaa faana jaalala kan qabu, sirreeffamtoota kaaniifisi, jaalala kan qabu, amala gaarii, kan qabuudha mucaan kuni.” (*Inispeektar, Tashoomee Sirneessaa*)

Dhiibbatee, gufuufi gufaata garagalchee olka’uu isaatiin, Haacaaluun kan ummata Oromoo ta’ee ture. Duras; ammas, borus Haceen kan ummata Oromoofi Afrikaati. Mul’anni inni sabasaatti akeeke, kallattiin inni agarsiise, akeekni inni quba itti qabe, kaayyoon inni habaqaale niqabata, galma gaha. Dhaloonni qabsoo inni facaase, firiisaa nyaata, bu’aanisaas qabatee lalisa, jabaatee misa.

1.4. Maatiisaa

Haacaaluun maatii quuqamni sabaafi Oromummaan cimsee itti dhagahamu keessaa dhalate. Abbaan isaa Obbo Hundeessaa Boonsaa nama sirnoota gita bittoota nafxanyaa irraa qabee hanga cabiinsa dargiitti ishaaraan isaanii qabsoo Oromoo keessatti bakka guddaa qabateedha. “*Ilmi*

gaariin jireenya abbaa dhaala, ilmi yaraan waan abbaan kenneefuu fudhata wallaala,” ka jedhe Oromoon waa malee akka hin taane, dhaloota dhugoomse keessaa Haacaaluun nama tokko. Gootummaa, arjummaa, quuqama sabaafi aadaa gargaarsaa cimsee ka irraa abuurate rabbii gaditti maatii irraa daraaree lafa qabate akka ta’e beekuun nama hin dhibu. “*Muka hiddi mi’aayu haafnillee mi’aaya,*” akkuma jedhee Oromoon mammaake san, Haacaaluun gara abbaatiinis, gara haadhaatiinis hundee quuqamni sabummaa keessoo isaaniitti deebane irraa dhalate. Warra kufee kuffisaa, lolee lolchiisaa, diina a’u akka ta’an seenaan ragaa baha.

Haacaaluunis maatii gootummaan faayamee harki isaa arjummaa hin guune keessaa ilma biyyaaf ta’u ta’ee dhalate. Abbaan isaa Obbo Hundeessaa Boonsaa Gurmeessaa waa’ee ilma isaanii ija imimmaaniitiin yoo ibsan, “Anaaf haadha isaatii haadha malee, ilmoo miti haadha. Yoo dhufu konkolaataasaa achi dhaabee, yennaa dhufu fiigee dhufee, garaakoo qabatee, ‘jirtaa attami?’ jedha. Haadha akkanatti, ana akkanatti, otoo nuwajjiin cinqamuu, mucaakoo baalageen balleessite. Haacaaluun haadha keenya malee, ilmoo keenyaa miti. Haadha nama dhalteedha. Haati nama dhaltee, nama nuffiti. Inni nun nuffine,” jechuudhaan ulfinnaafi kabaja maatii isaatiif qabu ibsaniiru.

Haacaaluun nama dursee waa hubatuufi ilma maatii isaaf abboomamuudha. Jaalalli inni maatii isaarra darbee Oromoo addunyaa guutuu keessa jiran irraa argates haalota guddinnaafi adeemsa jireenya isaa

ijjoollummaarraa kaasee dabarsaa ture akka ta'e obboleeyyan isaas isaaf ragaa baati. Eebbi abbaa, "addaafi aduu sii haa kennu," jedhee ittiin eebbisaanii baye dhugoomee, sochii isaa keessattis milkaayaa akka ta'u taasiseenii jira.

Ijjoollummaa isaatiin ilma jiruu hin beekne ta'ee, "yeroo inni daa'imaa, fuullisaa nimadaa'a akka malee. Yeroo isa deesse sana, isheen nibaratti turte. Mana barumsatti. Isa manatti dhiistee, mana ciibsitee, gaafa mana barumsa dhaqu jette haati teenya Guddattuun, 'gabatee gurraacha irratti gaafa barsiisaan waa barreessu, barreessee gaafa gadi jedhee ol ka'u, sarara isa duraa barreesseen ennaa ol jedhee ilaalu, isa lammataa dubbisee barreessuudhaaf yommuu ilaalu, gaafa inni fuulasaa hooqee dhiigni isaatu natti muldhataa, isuma dura barreesse santu deebi'ee natti muldhataa. Sammuun koo sirrii naa tahuu didnaan, hanga mucaan koo naa fayyutti jedhee dhiisee, manatti deebi'ee'. Aarsaan akka haadhaatti kafalte kuni, akka haadhaatti salphaa ta'uu danda'a. Akka dhala namaatti garuu, wanta akka salphaatti himamuun oliidha. Kana beekaaf natti fakkaata kaa! haadha waliin dhalanne, kophaasaatti baafatee 'Guddattuun koo haaduutu' jedha" jechuudhaan mararsiifatee dubbata obboleessi maandhaan, Sisaay Hundeessaa.

Haacaaluun haadha isa deetteen dhaadatuun isaatin hedduutu isa maalalfata. Haacaaluuf haadhaan kakatuun waan akka lubbuu isaa akka ta'e haatis isaa ragaa baati. "Baay'ee wajjiin cinqamee, baay'ee wajjiin

rakkadhee tanan guddise. Kanumaaf naan kakata malee, maalan godheef, ijoollee baay’een qabaa,” jechuun ibsu. Maatiif guddifni ilmaanii salphaa akka hin taane ija namayyuu jalaa waan dhokatee miti. Keessattuu haadholiin dhalee ofii wajjiin kufanii ka’aa, torba deeganii torba horaa, keessa beekaa gola gadaamessa isaanii kan ta’e dhala ofiitii aarsaa kafalan. Haacaaluunis ilma maatiin aarsaa jiruu isaa qabdii qabsiise ta’ee guddachuudhaan jabaatee, sadarkaa ol-bayee mul’atuurra gahe.

[Ibsa Suuraa: Abbaa Haacaaluu, Obbo Hundeessaa Boonsaa]

[Ibsa Suuraa: Harmee Haacaaluu, Aadde Guddattuu Horaa]

1.5. Bultii Ijaarachuu Isaa

Haacaaluun tokkummaa Oromoofi daangaa haqa isaa walleen eeguu qofa osoo hin taane, ijoollummaan jaalala beekuu isaatiin hawaasa keessatti beekkama. Hedduun namaa ilaalcha inni sabummaaf qabu caalaatti ilaalcha inni jaalalaaf qabuttis fakkeenya akka isa godhatantu dubbatama. Maatiin Haacaaluu maatii jaalalaati, wal-jaalachuun jaalala nama barsiisu, fakkeenya namaaf tahu. Maatii aartiiti, cimina isaatiif utubaan isa gadi dhaabde, haadha warraasaati. Hawaasa keessaatti, jechamni kana ibsu, “*dhiira jabaa duuba, dubartii cimtuutu jira,*” kan jedhuudha. Kanaaf ragaan humna isaan hawaasa Oromoo keessaatti

qabaniidha. Cimina tulluu qaari'e kana duubaa dhiibdee, kan galma kanaan geessifte maatii isaati. Haati warraasaa Faantuu Damisoo Diroo, Haacaaluu wajjiin jaalalaan kan walitti dhufan, kichuu umriin isaanii akka abaaboo qoreen itti baay'attee keessa yeroo turan akka ta'e dubbatti.

Aadde Faantuun ogeettii fayyaa taatee tajaajiila kennaa kan turte yemmuu taatu, ammaan tana haadha Wabii, Milkii fi Giiftii ta'uudhaan yeroo dalagaashee maatii isheerra oolchiteerti. Kanumaan wal-qabatee Haacaaluunis walleesaa keessaatti, yeroo finna ilma namaaf dhaaltummaasaa sirbu,

“Amboo keessaa lolaa,

Qaata Shaggar ga'e mataanii;

Abbaaniis yoo du'ee,

Ilma jira hinbadu maqaanii,”

jechuun maatii ummatasaa jajjabeessa, gatii miseensummaa maatii ol-guddisa, gatii ilmaanii faayidaa qabeessummaa kennee dhaadhessa.

Aadde Faantuunis dubartummaan waa tokkorraallee walaba nama gochuu akka hin dandeenye dubartii qabatamaan mul'ifte ta'uu isheetiin cinaatti, bakka dhalli argachuu qabuufi kunuunsa barbaachisu gootee jaalala haadhummaa dhala ofii sooruuf, hojiishee addaan kutte. Bultii jaalalaa horachuufi ilmaan guddisuun mataan isaa dalagaa cimaa ogummaa kamirraayyuu adda kan ta'eedha. Hamileen ijoollee, daawwiteedha. Daawwitee yoo qulqulleessanii sonaan qaban itti fayyadamuun danda'ama.

Gaariifi badaas adda baasee argisiisa. Daawwitee darbanii yoo dhiisaan faayidaa isaarra cabee miidhaa isaatu caala. Kun ammoo dursee Aadde Faantuuf waan gale fakkaata.

Haacaaluun sirbisaa “oolmaa keetu ulfaate,” jedhuun cimsee ishee leellisaa galateeffateera. Jaalalleesaa durii, haadha warraasaa ammaa Aadde Faantuu Damissoon: obsituu, beektuu, teettuu, deettuufi dubartii jabduu dhiira duubaan leellifamtu akka taateefi dubartii jaalala beektu ta’uu isheetin onnee Haacaaluu laaftuutti dhuunfachuu dandetteerti. Erga bultiin walitti dhufanii waggoonni kudhan lakkaawamanis, jaalalaan walitti dhufeenyi isaanii garuu umrii waggaa 17 olii lakkaayateera. Dhiira jabaa duubaan dubartii jabduutu jira kan Oromoonni jettu sun dhugaa ta’uu Haacaaluun, “ayyaana isheetiin naa milkaa’a. Baay’een ishii jaaladha” jechuun ibsaa ture.

Haati warraasaa akkaataa jaalala itti jal-qaban yoo ibsitu, “Haacaaluun daandiirratti yommuu na’argu, natti dubbata. Akkamitti natti dubbata jedhee arrabsaa ture. Galeemmoo nibooya. Mana keenya bira darbee manasaa dhaqa. Galgala galgala mana hiriyyaasaa, tokkotu jira. Achitti kiraara taphata. Hanga inni galutti, ani hingalu manatti. Luka dhiqataa, yookaan waan ta’e hojjataa, balbaluma isa eega. Hogguu inni galu; innis ‘hin ilaalu’ jedheetu, otoo hin barbaadin garagalee laale darba mana keenya. Ennaa inni darbee deemu, bahee tanan, hanga inni balbla manasaanii gahutti dhaabbadhee geggeessa.

Achii galee rafa, guyyuu kanuma. Hanga isa arguu garuu naasuun koo hin oolu. Xalayaa walii barreessina. Kutaa kudhan yeroo geenyu, yeroo jal-qabaatif suuraa waliin kaane. Amboo keessa wanti nuuf hafe hinjiru anaaf Hacee. Laga keessa hin joorraa, iddoo awwaala Harree nageessee, awwaalafaa maqaasaanii nadubbisiisaa ture. Karaa ‘Addis Katamaa’faa nafuudhee deemaa. Karchallee mana hidhaasaa, natti agarsiisa. Xalayaa yommuu naaf barreessu, ‘hoodiif chokkolleettii’ jedhee naaf barreessa. Dhumarratti Haacaaluu Hundeessaa jedhee mallatteessa, *‘ka hoodiif chokkolleettii’* naan jedha” jetti.

Oolmaa haati warraasaa isaaf oolte nama jaalatan bakka rakkoofi bal’ootti yaadachuuf, wanta yaadannoo isaa ta’u, *“oolmaa keetu ulfaate kan ati naaf oolte,”* jedhee jireenyi isaa isheen jal-qabee gumaacha gama isaa isheef malu galata atoomme arjoomeera. Dhuguma ammoo jireenyi isaa

isheen jal-qabee, guduunfaan umrii isaa gahee ishemaan raawwate.

[Ibsa Suuraa: Haadha Warraa Haacaaluu, Faantuu Damisoo]

1.6. Hariiroo Hawaasummaa

Haacaaluun maatii, firootaafi hiriyyootasaa biratti nama gaarii jedhamuun beekama. Ilma namaa wajjiin baay'ee waliif gala. Naamusaafi adaba qabeessa, bashaasha namaati. Kolfee taphata, nama gammachiisa. Nama kolfisiisuuf qofa osoo hintaane, ergaa taphasaa keessaa waa hubachiisa. Dubbiinisaa, taphnisaa, gochisaa hundi Oromummaa urgaaya, eenyummaa mi'aaya.

Haacaaluun hiriyyootasaa wajjiin nama walii galee jiraatuudha. Bakka adda addaafi namoota akka akkaa wajjiin hariiroo cimaa qabaataa ture. Oromoo bira darbees, saboota biyyattii wajjiin hariiroo gaarii niqaba. Ogummaasaas qoodee, yaadasaas qoodee, nama of kennee nama wajjiin jiraatuufi hojjatuudha. Ilma namaa cimaa, abshaala hubataadha.

“Tuqamuu hinjaalatu, gaafa tuqame garuu abidda jechuudha. Goota, nama wajjiin walitti bu’ee, gaafa namni gargar nama qabu, ijatu diddiimata.”
(*Artisti Hawwii Tazarraa, Hiriyyaa*)

“Haacaaluun Amboof; dhalasaati, ilmoosaati, dhiigasaati, waa hundasaati. Haacaaluun har’a biyyaaf tahe kun; asii biqile, biqiltuu Ambooti. Oromiyaaf ammoo yoo fudhatte faajjiisaati. Faajjii Oromiyaati, mul’ata Oromiyaati.” (*Obbo Tasfaayee Dhaabaa, Barsiisaa*)

“Haacaaluun ayyaana aartii qofaan kan daanga’e osoo hintaane, guddisasaa irraa ka’ee, naannoosaatti waan argu irraa ka’ee, waan baraterraa ka’ee, diddaa, gootummaa, fincala namaa, naannoo baraterraa ka’ee, waggaa 27 dura, yeroo sirni dargii kuffise kuni dhufu, akkamitti gootummaadhaan akka lolaa ture, asi hinceenee, yeroo asirraan darbu taankii asitti daaraa ta’e ilaalaan darba. Waan ajaa’iba ta’e. Gootummaan naannoo inni itti dhalatee kuni, ajaa’ibaadha.” (*Tashoomaa Egeree, PhD*)

“Namni lubbuun jiru tokko; yoo harki mirgaasaa cite, harka kiyyatu citee hinjiraadhu hinjedhu. Inuma jiraata; bitaas taatu, harka mirgaa, eboo

darbatta yoo ta'e, hamma harka mirgaa san darbachuu dadhabda malee, bitaadhaanis inuma yaalta.” (*Artist Galaanaa Gaaromsaa, Hiriyyaa*)

“Namni yeroo tokko tokko, yoo ijji tokko isa jaame, ija tokkoon baay’ee hubachuu hindandeessu. Haacaaluu biraa har’a, yoo ijji lama bade jedhe homaa natti hinta’u.” (*Laggasaa Kabbadaa, Hiriyyaa*)

“Fakkeessituu miti Haacaaluun. Bara rakkinaa; nama horiin isa hindinqineedha.” (*Artisti Yoosan Geetahuun, Hiriyyaa*)

1.6.1. Arjummaa Haacaaluu

Haacaaluun nama arjaadha, waan qaburraa kennaadhaas. Nama ta’ee, nama rakkatu arguu hinbarbaadu. Waan of harkaa qabu fuudhee namaa kennaaf. Ta’ullee namoota akka sabaatti, qabsoo keessatti beekaman, kanneen rakkataniif hedduu dhukkubsata, quuqama. Jabeeyyiin Oromoo: gootonni, hayyoonni, artistoonniifi ummanni isaa rakkatee yeroo argu duuka mankaraara. Waan humnasaas nigumaachaaf.

1. Gootota

Oromoon gootota qaroo akka biyyaafi sabaatti biiflee tahan hedduu horateera. Isaan keessaa akka fakkeenyaatti: Leenjisoos Diigaa, Aliyyii Cirrii, Waaqoo Guutuu, Aabbishee Garbaa, Oliiqaa Dingil, Bakar Waaree, Abdiisaa Aagaa, Agarii Tulluu, Taaddasaa Birruu, Elemoo Qilxuu fi kkf kaasuun nidanda’ama.

1. Aliyyii Cirrii:- Haacaaluun gootota Oromoo hedduufi maqaa gootota hedduun sirbeera. Kanneen jireenyaatti ijaan arge keessaa hangafni gooticha Oromoo, koloneel Aliyyii Cirrii tokko turan. Yeroo dhukkubsatan, dhaqee gaafatee, gaafa du'anis awwaalcha isaanii irratti argamee imimmaan haafa du'aa buufatee, xuruurratee gaggeesse. Nagaa itti dhaamatee mana dhugaa, bakka deebii hin qabne geessee ummatasaa waliin awwaalateera. Haacaaluun goota gatii gootaa beekuufi hubatuudha. Goota goota gaggeessa.

[Ibsa suuraa: Kol. Aliyyii Cirrii fi Artisti Haacaaluu]

---

2. Hayyoota

Artisti Haacaaluu Hundeessaa: H/Hasan Gammadaa Magaalaa Shaashamanneetti; Waxabajjii 08, 2018 baatii soomaa keessaa, hoolaa fidee sooma faxarsiise, wayaa fidee akka aadaa Oromootti uffise. H/Hasan nama guddaa Oromoo, Shaasheen qabdu keessaa nama hangafootaa keessaati. Haacaaluun nama kabajamaa kanaan wal-baree kabajaa ofittis, isaanitis hore. Namni Haacaaluun ittiin wal-beeku, H/Hasan Wattichaati. Isaan waliin dubbise.

[Ibsa suuraa: H/Hasan Gammadaa fi Haacaaluu Hundeessaa]

3. Artistoota

1. Artisti Halloo Daawwee: Halloon weellistuu cimtuu, urjii artistoota Oromoo hangafootaa keessaa adda dureedha. Sirboota qabsoo Oromoo dadammaqse, sagalee kilooleen sirbuun beekamti. Halloon artistii sirboota: hawwataa, bohaarsaa, barsiisaa, bashannansiisaafi warraaqsa qabsoo Oromoo kanneen tahan, albamoota hedduuf qeenxees hojjatteerti. Sirni keessatti weellisaa turte jabeessuu mitii, jiraachuuf akka tattaafattu hinjaalamtu ture. Yeroo dhiyoo as dhukkubsattee, yaala gaafa dhabdu, ummanni Oromoo birmate. Addatti artistiin keenya abbaan maraa Haacaaluu Hundeessaa, yeroo sanatti biraa deemee gaafatee jajjabeessuun, gumaacha maallaqaa taasisuun, waan dandayuun jajjabeesseera.

[Ibsa Suuraa: Artisti Halloo Daawweefi Haacaaluu Hundeessaa]

2. Artisti Nuhoo Goobanaa:- Artisti Nuhoo Goobanaa, abbaa aartii wallee Oromooti. Artistii baay'ee cimaafi kallacha qabsoo Oromooti. Walleedhaan artistoota hangafaa keessaa hangafa. Yeroo hedduu dhukkubsataa tureera. Ummanni Oromoo hanga tumsuu qabu tumsuu baatus, hedduu gargaareera. Haceenis qoodasaa bahachuudhaan dhaqee dubbisee jajjabeessee, hamilcheera.

[Ibsa Suuraa: Artisti Nuhoo Goobanaafi Haacaaluu Hundeessaa]

4. Buqqaatota Somaalee

Ummanni Oromoofi ummanni Somaalee waggoota dheeraaf wajjiin jiraataa turaniiru. Hariiroo wajjiin jireenyaa ollooma, dhaloomaafi hiriyyummaan ummata walitti ititeedha. Bara bulchiinsa mootummaa wayyaanee ummanni Oromoo kan waggaa dheeraaf bulchiinsa mootummaa naannoo Somaalee keessa nagaafi jaalalaan jiraataa turan, rakkoo siyaasaan kan wal-qabaterraa walitti bu’iinsa uumameen, bara 2017 qe’eefi qabeenyasaa irraa jumlaan buqqa’eera. Rakkoo hamtuu yeroo san uumamte dandamachuuf, ummanni Oromoo dammaqinaan biyya keessaafi alaa walitti birmachuun wal-qubsiisee, waloo isaa malee kan hinqabne wal-tin’iseera.

Yeroo cittee hamtuu san keessaatti jila hundeeffame garee Artisti Haacaaluu Hundeessaa keessa jiru, Hammarreessa dhaqanii daawwataniiru. Daawwii sanirratti artisti Haacaaluun carraa dubbiisaa keessaatti, “daangaa biyya tanaa yoo qotan, lafee ilmaan Oromoo argitan,” jechuun booyee facaafatee dubbate. Sanirraa ka’uun wal-tajjii deeggarsaaf taa’amerratti, “deeggarsa mootummaa gadi dhaabuu keessatti, MNO misoomaaf jedhee biilii garagaraa muree, maallaqa miliyoona hedduun lakkaayamu horata. Maaltu beeka kanas yoo miliyoona soddoma walitti qabneef. Kanaafuu konsartii osoo hintaane, akka deeggarsaatti ummata kanaa hojjanna,” jedhee bara bulchiinsa Dr. Lammaa Magarsaa, wal-tajjii marii konsartii tumsa buqqaatota Oromoof taa’amerratti dubbate.

Ummanni Oromoo kan yeroo bulchiinsa mootummaa wayyaanee MM Hayilamaaram Dassaalanyi, mootummaa naannoo Oromiyaa Dr. Kabajaa Lammaa Magarsaafi mootummaa naannoo Somaalee kan bulchaa ture, piresdaanti Abdii Illee kan turaniidha. Garaagarummaa hamaa uumuun ummanni Oromoofi Somaalee wal-waraanee ture. Deettuun garaa ootaa, daa'imti sabiiyyiin, haati ulfaafi manguddoon hedduu buqqa'uun rakkoof saaxilamiiru. Kan du'anis herreega hinqabu. Galteewwan akka sabaatti ummata Oromootitti gale kiyya jechuun ummanni Oromoo kallattii maraa afaan tokkoon dubbatee, miila tokkoon dhaabbatee, waloosaa agarsiisuun, morkaafi gora waliif baheera. Magaalaa Oromiyaan qabdu gurguddoo Finfinnee, Adaamaa, Shaashamannee, Bishooftuufi kkf keessaatti manneen buqqaatotaa walaan ijaaruun cittee bulfatanii jiru.

[Ummata Oromoo, Naannoo Somaaleerraa 2017 E.C Buqqa'an]

BOQONNAA 2: HAACAAALUUFII AARTII

2.1. Walleewwan Haacaaluu

Artistoota Oromoo hedduuf walleen waan weellisani biraa galan miti, aarsaa hedduu qaba. Yeroo dheeraa eegalee kan tureedha. Egaa Haacaaluun kanatti dabalame. Sagaleenisaa qarree keessa faca’ee rincicee hinturre. Walleewwan isaa dafee gurra ummataa seene. Kanaaf immoo ergaafi hiikni walleen dabarsu akka jaalatamuuf guddaa gumaachuu male. Hojiisaa itti gammadee, dubbii jajjaba dubbachuudhaaf hamilee horate. Xiiqii isa keessa jiru, akka cabuufi dabuu hindandeenye sirbe.

Wayta lubbuun jiru: maqaa isaatiin albamii lama qaba. *“Sanyii Mootii fi Waa’ee Keenya,”* kan jedhamaniidha. Ergasii booda garuu sirba qeenxeerratti xiyyeeffate. Guddaas milkaa’eera. Sirbi qeenxeesaa *“Maalan Jiraa,”* gadhiisee waggaa lama erga addaan barfatee booda; sirba qeenxee isa biraa *“Jirra”* kan jedhu gad-lakkise. Sirbi qeenxeesaa *“Maalan Jiraa fi Jirra”* jedhan akkuma haaraa gadi dhiifameen; yuutuubii irratti marsaa hedduu ilaalamuun, jaalatamummaa guddaa ummata isaarraa argatan. Dhumarratti walleesaan kan ulfinaafi jaalala argate Haceen Albama 3ffaa *“Maal Mallisaa?”* jedhu osoo hojjataa jiru biraa wareegame. Kunis maatii isaatiin xumuramee, Waxabajjii 28, 2021 eebbifamuun gabaarra oole.

2.2. Muuziqaan Isaaf Maali?

Muuziqaan Haacaaluudhaaf jiruufi jireenyasaati. Muuziqaa sabaa; qabsoofi warraaqsa kakaasu, sirbuun ija nyaaphasaa hedduu keessa gale. Haceen wayta jirutti; waa’ee sirbasaa, “*firan itti horadhes, diinan itti horadhes. Muuziqaan ana keessa kooti. Akkaataa jiruufi jireenya saba kiyyaa kanan itti ibsu, quuqama garaa kiyyaa kanan itti baasu. Muuziqaan waan hunduma kiyyaa anaaf*” jedhee dubbate.

Aartiin daawwitii ummataati. Gaafa aartiin waan ummata quuqe as baase, ummannis hagasuma deebisa. ‘*Maalan Jiraa*’ yeroo Haacaaluun gadi dhiisu hagana jaalatama jedhee hin tilmaamne ture. Haacaaluun ‘*maalan jiraa*’ waanuma keessasaa jiru barreesse, yeedaleessee sirbe. Ummataa battalatti galeeraaf. Kaanis gaafatee galeef. Kanammoo ummanni baruun isaaf gammachuu guddaadha.

Namoonni hedduun kanneen Afaan Oromoo hindhageenye dabalatee Haacaaluu weellisaa siyaasaatti fudhatu. Innis kana quba qaba. Ta’us, itti hindhimmu. Inni nama siyaasaa miti. Artistii falmataa mirga ummata Oromooti. Jiruufi jireenya hawaasaa walleetiin xiinxaluun nama siyaasaa hintaasisu. Yoo jedhanis immoo hinjibbu. “Ishoo” jedhee jalaa qaba. Fuula keessa nama kanaaf hinwaqaru. Dubbii ormaa guddisee, oduun hinqabu. Dhiisee biraa deemee, kaayyoosaa abjata. Mul’atasaa deebisee sirba, kaan wal-tajjii gubbaa bayee buqqifata.

2.3. Uggura Miidiyaa Sirbootasaa

Haacaaluun akka weellistoota Oromoo durii walleesaanii raadiyoorratti dhagahanii gammadanii miti. Miidiyaaleen hedduun walleewwan isaa nilagatu. Tasumaa hintaphachiisan. Ummata inni sirbuuf biraan hingahaniif. Ta’us isaaf rakkoo miti ture. Sirbasaa ‘maalan jiraa’n; waggaa afur guutuu, miidiyaa hawaasaa biyya keessaarratti gadi hindhiifamu. Walleewwan Haacaaluu miidiyaalee biyya keessa jiraniin lagatamee waggoota shaniif jaha tare.

Kanas akkas jechuun; af-gaaffii BBC Afaan Oromoo wajjiin bara 2017 A.L.A godheen dubbatee jira. *“Waggaa afur darbee jira shanaffaaf deema. Maaliif akka hintaphachiisne isaantu beeka. An dhimma koo miti. Nayaaddessees hinbeeku nan yaaddessus. Maaliif jennaan teeknoolojiidhaafi. Affeeruu dhabuusaanitti isaantu miidhama,”* jedhe. Sababa kanaaf miidiyaaleen hawaasaa kanneen akka weellisaa Haacaaluufi kaaniif kennaa guddaadha. Walleewwan isaanii haala salphaadhaan akka ummanni dhagahu godhaniiru. Miidiyaa wallee Oromoo ugguran namni hedduu hindhageeffatu. Karaa miidiyaa hawaasaa; yuutuubii, googiliifi amaazooniirraa waan dhageeffataniif caalaatti artistii beekus, beeksisus.

2.4. Konsartii Biyya Keessaafi Alaa

Haacaaluun biyya abbaasaa Oromiyaa keessatti carraa konsartii akka gaariitti hojjachuu hinaraganne. Garuu biyya alaa, biyyoota 21 ol naanna’ee

akka hojjateefi itti milkaaye dubbate. Ummanni Oromoo biyya baqaa keessa jiraatan, Haceef simannaa hoo'aa taasisuun, badhaasa adda addaa akka kennaatti gumaachaniifii, gammachuun gumaata isaas irraa qoodamuun jajjabeessaanii jiru. Wal-tajjii isaa irratti argamuun wajjiin bohaaranii, gammadaa turanii jiru.

2.5. Biyya Baqachuu Diduusaa

Weellisaa Haacaaluuf ogummaa walleen fakkeenya kan ta'e dabalatee, weellistoonni Oromoo danuun biyya abbaa isaanii irraa fagaatani biyya ormaa jiraatu. Hedduun isaanii yoo boqotan malee, jiraa biyyatti deebi'aa hinturre. Kanaafi fakkaata hedduun namaa Haacaaluun biyya keessa jiraachuusaatti kan raajeffaman. Isaaf garuu akkanatti yaaduutu raajiidha. Yeroo konsartiif Ameerikaa dhaqe achitti hafa jedhanii kan eegan heddu turan. Galma bar-kumee keessa dhaabbatee, gaafa geerrares biyyarraa baha jedhamee eegamaa ture.

Garuu akkas hintaane. Haceen biyya abbaasaatti deebi'e, ajjeesee biyyaa hinbaane. Kan ajjeese waan hinqabneef, biyyaa bahuus hinhawwine. Akka artistii tokkootti waan isatti dhagahame qofa sirbe. *“Biyyaa baqachuun dhaloota kanarratti dhaabbachuu qaba,”* yaanni jedhu dhaamsasaa cimaadha. Kanarraa ammoo *“eenyutu waddeessaa eenyutu jaldeessa?. Eenyu waddeessa ta'ee ari'a, eenyu jaldeessa ta'ee baqata, jedhu ijoolleen waddeessaa ennaa xiiqeffatan' jedheera. Warri sirna darbeef dibbee dhahaniyyuu biyya keessa jiraatu keenya addatti maali?. Kana ummanni*

---

keenya baruu qaba,” jedhee biyyasaa jiraachuu maandheffachuusaa Af-gaaffii, BBC Afaan Oromootti hime.

Haacaaluun waan fedhes haadhufu; waan fedhes haa hafu malee, biyyaa bahuus kaayyoofi karoorasaa bu’uuraas idilees hinturre. Kutatee aarsaa dhufu kafalee, biyyasaa keessa jiraachuuf murate. Baqattummaa harka hinkennine, jiila baqaa ummatasaa irra gahu seenaa taasisuu hawwa. Kanaafis *“jiruu biyya ormaa, maal jireenya jedhuu,” walleen jedhus* kana qaaccessa. Wayta lubbuun jiru, dhimma baqattummaa irratti waan yaadaafi dubbataa ture yommuu ibsu hiriyyaansaa kana jedha, “Hojjatees biyyuma kana keessa taa’e. Hinbaqannellee. Gaafa na’ajjeesan, haa na’ajjeesan jedhellee. Garuu akka du’u nibeekaa, akkasumatti ajjeesan.” (*Dheeressaa Gurmeessaa, Hiriyya Mana Hidhaa*)

BOQONNAA 3: SIRBOOTAA HAACAAALUU

3.1. Haacaaluun Maal Sirbe?

Artisti Haacaaluun dargaggeessa gameessa lafaa dhufaa, nafaa cufaa, amal-qabeesaa, fayya buleessafi dhaadhessaa aartii Oromoo keessatti dhiibbaa olaanaa uumuu danda'eefi seenaa qabsoo Oromoo keessaattis gumaacha olaanaa qabuudha. Artisti Haacaaluun artistii qaalii, ummata Ardii Afrikaati. Artisti Haacaaluun walleelee isaa miidhagoo walaloowwan ergaa gurguddaa qaban, yeedaloo akka dammaa gurraafi qalbiitti mi'aayyuufi sagalee isaa kilooleen ummata isaa biraan gahaa hayyuu tureedha. Inni lafaa dhugaatti biraa deemus; hojiileen, mul'anni isaa hundi biyya lafaatti hafee seenaa ta'ee jiraata, jiraataas jira.

Sirboonni artisti Haacaaluu hedduun isaa sirba; afaan, aadaa, seenaa, duudhaa, Gadaa, jaalalaafi qabsoo Ummata Oromooti. Jiruufi jireenyasaa, kan biyyasaa afaan aartiin battala bu'ee xiinxalaa, waan xiinxale sanammoo deebisee walleen sirba. Sirboonnisaa kanneen yeroo hundaa dhageettii gurraaf soora, argaa ijaaf miidhagina, onnee namaaf qabbana, maqaa sabaaf gaachana kan ta'eedha. Sagaleenisaa akka qawweetti dhuka'u, rasaasni jeettiifi diroonii ammayyaa kamiiyyuu isa kan hin gitneen firootasaa booji'a, yeroo tokkootti diinota miliyoonota walirratti ajjeesa. Kanaaf fakkeenyi, *“araat kiloof situ aane,”* kan jedhu qofti gahaadha. Yaa'aan jechootaafi jechamoota sirbasaa; sirbichi akka hin

---

dulloomne, ergaansaa akka hin jijjiiramnetti, tottolfamee ogina aartii mooyataan kalaqame.

Kuni immoo ogummaa aartii keessatti aartiin, ummatichi abbaan aartii fi aartistiin abbaan kalaqaa akka cimaa ta'e agarsiisa. Sagaleen muuziqaa uumamaan hawwataadha. Gaafa mi'eessituun itti dabalamee; walaloo fi yeedaloo mishaan, sagalee kiiloleen, aadaa faayameen, seenaa dhugoomen, afaan colloomeen, qalbii qaroomen sirbamu ibidda qalbii namaa keessaa hin dhaamne, dhangaa dhageeffatanii hin dhumne nama soorachisa. "Akkuma Oromoon, bakkuma nama nyaate hooqatan," jedhee mammaaku sirbi isaa ajandaa waa'ee dhimma Oromoo heddummaata. Walleewwan Haacaaluu harki caalu, qabsoorratti waan fuulleffatuuf yeroo gara yerootti qawwee osoo hin taane, onnee nama hidhachiisa. Duras ummanni Oromoo akka seenaarraa barannee, dhageenyee, agarreetti; ummata qawwee osoo hintaane, onnee hidhateedha.

Sabnisaa Oromoon duuchaan; booyee, beelayee, hiraaree, mankaraaree, yeroo argu walleesaan rakkina ummataa ciigoofi suduudaan ibsee ofiifis hafuura fudhata. Osoo ummannisaa gadadoo keessa jiru, sirbi inni gammachuun dhimma biraarratti sirbuuf gammachuun qaamasaa keessa hinjiru, mirqaana itti hinqabu. Walleewwan hedduu kanneen inni sirbu wallee jaalalaa kan fakkaatanis, walleedhuma siyaasaaf sabasaa cunqurfamoof sagalee waaraa kan ta'uudha. Ibidda onnee namaatti naquun, akka ummannisaa hirriba gabrummaa keessaa dammaqu taasise.

Kana qofa osoo hintaane, quuqama, haqummaa, iftoomina, wal-qixxummaafi nagaa kan labsu sirbe. Adeemsa keessaatti gaafatamummaa akka dhala nama tokkoo isatti dhagahame, sirbuun mirgaafi dirqama ofiisaa bahate. Gaafa nageenyi biyya tokkoo mirkanaa’e, ummata biyyattiifi mootummaa biyyattii bulchuuf aaraa qabbana mirkanaa’a. Walii galteeti; biyya kan keetirratti abbaa biyyaa taata, ummata ijaaratta, nibilisoomta, nimisoomta, qananiin jiraatta. Kanaaf qabeenya ummataa kan tahe artistiin waanuma hawaasa keessa jiru fidee, dhaamsaafi ergaa baramaa taasisuun nageenya labsa.

Haacaaluun anoo; hiyyummaa, doofummaafi gabrummaa sabasaa keessa jiru, kan yeroo mara nama dhukkubsu, walleen gadi qabee, dhukkubsee sirbe. Dhullaa sabicha baye, irraa malaasee. Nyaqarsa ilkeenisaa dhabame uree, dhoose. Dawaa madaasaa fayyisee, godaannisa biyyarraa balleessuurratti hojjate. Dhukkubsataa ilaalcha, yaada, qaamaafi qalbiin dhibamemmoo fayyaasaa guutuu niwayyeesse, inuu nideebise. Tirrii, geelloo, kumkumee, gattumee, ragada, shaggooyyeefi ammayyiffa sirbuun kutaalee Oromiyaa mara keessa naanna’ee jabinaafi cimina sabichi qabu ifaatti baase. “Sanyii Mootii, Oromiyaa, Tullu Jala, Aliyyii Cirriitu beekan, akka miila Bakar Waaree, Gullalleen kan Tufaan, Simalee jechuun koo, Oliiqa Dingil, Diggittii, Aggaaroofi tokkummaan humnaan...,” hedduuf madda gammachuu ta’ee ture, ta’aa jiras.

Sirbi Haacaaluu gadadoo sabaa, caba sabaa, saamicha lafa Oromoo, dhiitama mirgaafi dirqama dhala namaa, dhoksaa loogummaafi maalanmaltummaa guutamee ummatasaa irra gahu, kan qola irraa mulqu sirbe. As keessaatti; tokkummaa, obbolummaa, jaalalaafi humna waliin qabnuufi qabaachuu qabnu dhaadhesssa. Dhugaan sabichi qabu miliqu, daangaa mirga namni uumamaan qabutti, yoo tokko siqu, nama laalessa. Kana gaafa dhageettuufi agartu, roorroo diina didda, hundisaa dammaqee ofirraa idda. Furmaanni tahuu qabullee kanuma taha.

“Maasaan gamaa lafan baatuu,

Talbaa facaata taatii.

Tokko du’ee tokko hinyaatuu,

Wal-gaggalaafata taatii” jedhee kan sirbeefis kanuma ibsa.

Namni akka dhuunfaatti, sabni akka sabaatti, isa kaan kan cunqursuuf ofiif jiraachuu akka malate waan isaa galeef, walleen ibsate, akeekkachisaafi qajeelfama sirbe. Namni nama ajjeesuun yakka, yakkimmoo adabsiisaa tahuu rageessa. Namni gara tokkotti goree yoo nama ykn wal-ajjeese xinso baay’ata. Gamisa warri jalaa waa tahaniis, haloo bayachuuf waa balleessa. Akka kuni hin taane, ammoo inni fala kaaye. “Tokko du’ee, tokko hinyaatu,” nuti wal kabajnee waliin jiraachuu qabnaadha kan isaa. Sirbootasaa kanaanis, bifa albamaafi qeenxeen hojjatee ummata biraan gahe.

3.2. Sirboota Albamaa

Haacaaluun sirba ijoollummaan keessaatti guddatus; erga sirba bifa aartiin, ummataa dhiyeessuu eegalee, waggoota kudhanirra darbeera. Kana jechuun kan ummatasaatif dhiyeessuu eegale, bara 2001/2009 ka'eeti. Turtii aartii waliin taasiseen; ummata sirbuufirraa kabaja, jaalala, beekamtii, badhaasa isaaf malu, leellifamaafi hawwatamummaa ummataa gonfateera. Gumaachi isaas sirboota onnachiisoo, bohaarsoo, dadammaqsoofi abdachiisoo ta'an, albama lama "Sanyii Mootii fi Waa'ee Keenya" jedhaman ture. Albamni sadeessoo isaa tureera. Kunis sirba albama haaraa "Maal Mallisaa?" kan jedhamu akka istaadiyoo qabu dubbatee jira. Sirbichi harka maatiin xumuramee, Waxabajjii 28, 2021 eebbifamee ummata bira gaheera.

3.2.1. Albama Sanyii Mootii

Sanyii Mootii:- Albamni sanyii mootii sirba jal-qaba ummataa dhiyeesseedha. Albamichi sagalee sagaliifi suur-sagaleen sadiin kudhaamame. Yeroo gabaabaa keessaatti, Oromiyaa guutuu wal-gahe. "*Oromummaa, Oolmaan Kee fi Jimmaa,*" kan jedhu suur-sagalee (video) yommuu ta'an, '*Biliqqisee Koo, Lulee, Baddeessaa Lagaa, Geerrarsa, Tokkummaa, Foollee, Sinbarbaadu, Koottuufi Hinaaffaa,*' kanneen jedhaman sagalee (audio) turan. Albamicha bara 2001/2009'tti hojjatee gadi dhiise. Faana bahii (track) albama Sanyii Mootii, sirboota kudha lama of-keessaa qaba.

[Ibsa Suuraa: Albama, Sanyii Mootii]

3.2.2. Albama Waa’ee Keenya

Waa’ee Keenya:- Albamni lamuu isaa “Waa’ee keenya” kan jedhuudha. Albamni kun sirboota ijoosaa, kan maqaanisaa itti olka’eefi kabajnisaa ittiin guddateedha. Faana bahii (track) albama Waa’ee Keenya, sirboota kudha lama of-keessaa qaba. Isaaniis; *“Sijajuunkoo, Diggittii, Waa’ee Keenya, Anaan Anaan, Mixii Wal-qabatee, Bada Makoo Tiyyaahoo, Xiqqaat Guddaa Caale, Kan Sidiinquu, Naqarqaar Kaa, Tulluu Jala, Dhugaan Kee fi Wal-dhabnaaree,”* kan jedhamaniidha. Albamni kuni kan

cimina Hacee goonfachiiseefi beekamtii guddaa kana biraan kan gaheedha.
Bara 2005/2013 hojjatee ummataa gahe.

[Ibsa Suuraa: Albama, Waa'ee Keenya]

3.2.3. Albama Maal Mallisaa?

Albamni sadeessoo isaa “Maal Mallisaa?” kan jedhu albama hawwii guddaan ummanni eegu, kan osoo hojjataa jiruu biraa wareegameedha. Biyya keessaatti, waraabbiin isaa xumuramee istaadiyoorraa harka maatiifi koree qindeessituu albamichaatiin xumuramee gadi dhiifameera.

Maxxansa duraa CD 300,000 baay'isuun maxxansan. Ifaan ifatti Waxabajjii 28, 2021 hoteela Iskaaylaayititti eebbifameera. Jaalatoota isaa warra biyya alaa jiraataniif dhaabbilee, miidiyaa hawaasaa, “iTunes, Amazon fi Shopify,” irratti gadi lakkisan. Akkasuma warra biyyaa keessaa oonlaayinii fayyadamaniif, “Awtar Award” irratti fe'amuun gurguramaa jira. Ummanni Oromoo artisti Haacaaluu daran akka sirbicha eeggatu kan taasise, jaalala isaaf qabaniifi ifaajee isaa hanqachuu isaati.

Ummanni hojiisaa dharraafi hawwii isaa osoo hin bahin, jalaa bakka dhugaa deeme. Wayta lubbuun jiru, dhimma sirbasaa albamii 3ffaa xumuree qophii tahuusaa, af-gaaffii miidiyaa OMN irratti Waxabajjii 22, 2020 taasiseen, walaloosaa keessaa dubbisuun himeera. Kana malees, guyyaa simannaa ABO (WBO) wal-tajjii gubbaatti walaloosaa dubbisee ture. Mata dureen sirba gaafasii inni ummataa dubbisee, faana bahii “*Galatoomaa*” kan jedhu keessaa ture. Walaloosaa keessaa;

*“Deemsa jilbibbii kaleessaa,
Daguun dukkanaan gaaga’ee;
Dhaabbannee deemna har’a,
Isintu dhaabbata nuuta’ee.*

“*Galatoomaa, Galatoomaa, Galatoomaa,*” jechuun ummata lafaa kaase. Beellama qabatee, sirbichi yeroo dhiyootti akka bahu beeksise. Faana bahiiwwan albama 3ffaa, “Maal Mallisaa?” jedhu keessaa muraasa yoo fudhannu:

Eessa Jirtaa?:- Sirbi “Eessa Jirtaa?” jedhu lakkoofsa faana bahii (track) jal-qabaa albama kanaa irratti argama. Sirbichi qabiyyee hariiroo, jiruufi jireenya namaa irratti kan xiyyeeffateedha.

❖ Hariiroo hawaasummaa keessa jiru seenessa,

(“*Halkan guyyaa, ijarraa nan badduu,*”)

❖ Guyyuu waan isa muudatu tarreessa,

(“*Ciisee ka ’u, waanuma kee yaadaa,*”)

❖ Seenaa keessa darban yaadachiisa, seenaan akka naman seenessi laalata,

❖ Yeroo wajjiin jireenya keessa turan rakkoon muudachuu hima, akkasumattuu akka waliif tahan waamicha godha,

❖ Waadaa jiru akka hin daganne gaafata, dhaamsisaa, imaanaasaa akkan nyaatamne dhaamata,

❖ Yoomillee wal-malee akka jiruun hin jirre, ganamus isaaf jiruun namuma waahilasaa akka tahe hima,

❖ Namichi waadaa sabaaf, biyyaaf, maatiif gale suni dhabamuu isaa dubbata. Dhabame jedhee hin dhiifne akka barbaadaa jiru hima. Walumaa galatti wallee bareedaa yeroo isaa eeggate, kan seeneffama miidhagaan hojjate.

Walaloosaa keessaas;

“Halkan guyyaa, ijarraa nan badduu;

Ciisee ka’u, waanuma kee yaadaa,

Ogeettiikoo, kan dur dabarsinee,

Mudoo keenya, yaadadheetan gaddaa;

Eessaa, eessa jirtaa?

Maaloo,

Koottuu nawal’aantaa....x2...” kan jedhuudha.

Ilma Namaa:- Walaloo sirba Haacaaluu Hundeessaa, kan akkaan nama mararu Albama 3ffaa keessaa faana bahii 2ffaa “Ilma Namaa,” jedhu hedduu garaa nama nyaata. Sirbichi maatii sabaa ilmaan isaanii, yatiima warra tahan warri humna qabu, akka gargaaruu qaban waamicha taasisa. Deeggarsatti ummata affeera. Carraan akkamii? akka ilma namaa muudatu hima, hegeree akka galaa kaayatan wayatee, laalaan dubbata, rukuttaa bareedaan weellise. Akkana jechuun eegala.

“Carraa ilma namaa, jalqabaafi dhumasaa;

Tilmaamuun hin ulfaataa, waan hunduma keessaa;

Ilmi namaa daggalaa;

Turee bulee dabalaa x4” jedha.

Dhugaadha. Dharraafi carraa ilma namaa tilmaamuun ni ulfaata. Ilmi namaa hawwiifi fedhii wal-fakkaatoo hin taane, akkuma bifaafi amala

namaatti addaa addummaa hedduu qaba. Arrabaan dhandhamanii ilaaluufi funyaaniin fuunfachuun hin barbaachisu. Kan dhiyootu fagaata, kan fira fakkaatu garaa walitti jabaata. Gaariinis guuteera, laftuu walin geettu. Ilmi namaa dhawaata baay’ataa dhufuun, gaarummaafi hammeenya duuka dabalaa dhufa. Wal-dandahuun dhala namaatiif, malaafi mariidha, furmaataa taha.

Galatoomaa:-Alabama “Maal Mallisaa?” kana keessatti faana bahii walitti dhiyaatan lama, “*Galatoomaafi Galatoomi*” jedhutu jira. Walleen “*Galatoomi*” jedhu kan haadha warraasaaf sirbameedha. Walleen “Galatoomaan,” jedhu immoo, kan sabasaa ummata jaalatuuf, qaaliwwan sabaaf wareegamaniif sirbeedha. Walaloo keessaas;

“Deemsa jilbibbii kaleessaa,

Daguun dukkanaa gaaga’ee;

Dhaabbannee deemna har’a,

Isintu dhaabbata nuuta’ee.

Teessuma ulfina sabaaf maluu,

Qoluuf hiraara nurraa;

Ifa nubaasuuf jechaa,

Kan aarsaa taatan nurraa.

Isiniin nuuf milkaaye,

Tole qabsoo keenyaa;

Isintu lubbuun darbee,

Alaa galuun keenyaa.!

Galatoomaa, galatoomaa, Galatoomaa...”..!

Walaloo jedhuun kan faayameedha sirbichi. Hacee atis galatoomi malee maal siin jenna? Haacaaluu galataafi kabajaa guddaatu isaaf mala. Nama yeroo kamiyyuu nubiraa dagatamuu hinqabne, yoomara yaadannoon isaa onnee ummataa keessa jiraatudha. Nama gatii qabeessa, jaarra 21ffaa kanaati.

3.3. Sirboota Qeenxee

Sirba qeenxee; albamasaa lamaan duraa maayitti aansee, sirboota sirriitti beekamtiifi jaalatamummaa guddaa horate, wal-duraa duuban turtii waggoota lamaa gidduutti kan sirbeedha. Haacaaluun sirba albamii lamaanisaa malees, sirboota muraasa humna, ogummaa, beekumsa, cimina, argaafi dhageettii hedduu of-keessaa qaban gumaachee jira. Sirbootasaa baraafi yeroon hindaangessu, haaluma ta’e hundaan gaachana aartii qabsiisee tottolchee, gachaana itti godhee, faayee sabatti gadi baasa. Isaan keessaa jajjaboon gurra hedduu maandheffate sirboota qeenxeesaa “Maalan jiraa, Jirraa, Oromiyaa Tiyyaa, Aggaaroofti Maasaa Gamaa,”dha.

3.3.1. Maalan Jiraa?

Sirboota Haacaaluu Hundeessaa sirbe keessaa tokko; miira hawaasaa keessa galuun, dammaqiinsafi ergaa cimaa kan uume wallee qeenxee,

‘Maalan jiraa’ ture. Sirbichi yeroo ummata Oromoofi Oromiyaaf murteessaa ta’e, ogummaa waraabbii, taatoo cimaan, warraaqsa qabsoo diddaa maaster pilaanii, danqaa yeroo san tureen, waa cufa hammatee dhufuusaan raajeffatamee jaalala argate. ‘Maalan jiraa’n ummata Oromoo bira darbee; saba, sab-lammootaafi ummatoonni biyyattii biratti kan jaalatamuufi beekamuudha. Wallee yeroosaa eeggate, filannoo jechootasaa, hawwata yeedaloo, iddoowwan waraabbii, dhimma ijoo quuqama hawaasaan wal-fakkaaturratti hundaa’uun baasuunisaa hedduu nama dinqisiisa.

Sirbichi mallattoo warraaqsa diddaa maastar pilaanii: warraaqsa qabsoo Oromoo daguu, rincica, hifannaafi qoodinsa keessaa kan dammaqseedha. Warraaqsa qeerroofi qarreen sochii fincila galtee waa’ee Finfinneetti taasisaniif, utubaa cimaa ture. Waloon wal-guutti, hir’uu sochii hawaasaa guute. Maalan jiraan, sirba injifannoo Oromoo, yaadannoo ‘Master Plan

Finfinnee’ guddaadha.

[Ibsa Suuraa: Haacaaluu, Sirba Maalan Jiraarratti]

Kana malee, sirba kana keessatti eenyummaafi maalummaa Oromummaa kan ibsu; sangaan Oromoo, Fardeen Oromoo fi laffiin Oromiyaa hedduu seeneessee sirbee jira. Sirbi kuni bara 2015 keessa gadi dhiifame. Kanneen keessaa yaadonni muraasni tartiibaan tarreeffaman kunooti.

Farda maqaa hin qabne: Jaarraalee hedduu duraa fi hanga yeroo ammaatti fardeen Oromoo: waraana lolaa, dirree gugsii, dirree dorgommii, gaachana ayyaanaa, dabaala cidhaafi jiruufi jireenya hawaasa Oromoo utubuu keessaatti qooda olaanaa qabu ture. Adeemsa jirruufi jireenya ummata Oromoo keessaatti, qabeenya uumamaan argatanii qabaniif ulfina kennu. Mirga sirna Gadaa keessaatti tumatan, heeraa uumaa kabajuun seera uumamaaf baasan qabu. Bineensa mukaas ni wayyeeffatu. Beeyilada manaafis ulfina jabaa kennu. Isaan keessaa Fardi Oromoo kabaja guddaa qaba; gaarii ittin fe’an, yoo du’e handaara hin gatan, teeda qaba.

Kanallee tahu garuu, Fardeen Oromoo hanga bu’aa isaanii jajannaafi galata namaarraa malu argatanii baay’ee hinbeekamne. Kana hubachuun artisti Haacaaluu Hundeessaa, walleesaa “*Maalan Jiraa*,” keessaatti, “*Farda siidaa Kafanii, farda dabaleen soore*,” jechuun sirbee qoodasaa bahuun: hamma, kabaja, naamusaafi guddina fardaa hubachiisuun beeksiseera.

Hiriyaa Haacaaluufi Gaazexeessaa miidiyaa OBS kan tahe, Margaa Angaasuu kanas, “*Farda maqaa hinqabne*,” jechuun mata duree itti baasee yaadasaa qaaccessseera. Margaan akkana jedha, “Sirbi ‘maalan jiraa,’ sirba Ameerikaatti bara 1973 sirbameen kan “a horse with no name,” jedhuun nama yaadachiisa. Keessattuu immoo ‘maalan jiraan’ jecha qoola dubbii (metaphorical expression) tin Haacaaluun “Farda Siidaa Kafanii, Siidaa Dabaleen Sooree,” jedhuun walitti fidee ergaa cimaa qaba,” jedha.

Walaloon sirba kanaa kan hedduu garaa nama nyaatu, qalbii namaa roraasu;

“Diiganii gaara sanaa,

Gaara diigamuu hin mallee.

Nubaasan addaan baanee,

Nuti addaan bahuu hin mallee” kan jedhuudha.

Dhugaadha. Erga addaan nu daangessanii barri bara baraan dheeratee, turee bubbulee jira. Documentary OBS yaadannoo Haacaaluurratti hojjate keessatti; yaada kana ibse. “*Gaarri guddaan diigame maali?, Oromummaadha.*” (*Saamu’eel Leeykun, Fulbaana 2020*)

Oromoon diigamuu hin qabu, Oromummaan maaliyyuu oli. Biyya Itoophiyaa, Ardii Afrikaa, keessattuu gamisa Afrikaa bahaaf bu’uurri Oromiyaadha. Bu’uurrimmoo hinjiru jechuun, wixineen irra dhaabbatanii waa ijaaran hinjiru jedhuudha. Oromiyaan lafti Ummata Oromoo,

handhuura Afrikaati. Handhuurri immoo diigamuu osoo hintaane, jabeeffamuutu irra jiraata. Seenaan baroota darbaniif as dhiyoo, lafti Oromoorraa akka fudhatame nibeekama, “gaara Daalatti Gullalleerratti sirna Gadaasaa deemsifataa ture; lafa ibsaan booqaa birraa itti gubamaa ture, Mijjiirii Gullallee har’a ‘Araadaa Giyoorgis,’ jedhanii Siidaa irra dhaaban irraa addaan nuqoodanii daangaa nutti godhani. Oromoon gaafa sanarraa ka’eetu lafa Oromoo jaratti amanuu dhiise.” (*Margaa Angaasuu, Fulbaana 2017*)

Walaloon inni biraa dubbii qoolaa qabu tokkommoo ‘qotiyyoo abbaan didaa’ isa jedhuudha.

“Qotiyyoo abbaan didaa,

Yaa didaa harqoota keessaa.

Qorra baraan dadhabee,

Morma kee jalattan dheessaa.”

Oromoon gaafa mammaaku ‘jabaa “giddii” jaalatu’ jedha. Jabaa hidhaniitu mana hidhaa keessaattis isa sodaatu. Dallaa mukaafi namaatin isa eegu. Ajjeesaniitu maqaa isaaniitiin nu’ajjeesu jedhanii hirriba malee bulu. Didaan yoomuu didaadha. Mee korma loonii ilaalaa, harqoota keessattis inuma dida. Garanaa garasiin, mormisaa loloosoon marfamuus didee ciisa. Kanaaf gaafa dubbiin dhufte, didaa jalatti dheessu. Itti dheessanii dhaabbatanii hinrukuchiisani, irra dhaqanii rukutamu malee.

Kanaaf kan Haacaaluun ‘*qorra baraan dadhabee, morma kee jalattin dheessa*,’ kan jedheef. (*Margaa Angaasuu, Fulbaana 2017*)

Oromoon duraan lafa qabannaasaa ayyaanarratti geggeeffata, loowwansaa fageessee itti bobbaafata, lafa uranee looniin itti godaana. Amma garuu, lafa dhabuun harka duwwaatti hafe. Kan qabus, qe’eetti deebisee loowwan isaa citaa itti bita. Sanuu kan akka carraa waa harkatti hafantu akkas godha. Namni keenya nafatti hin uffanne, lafatti hin fayyadamne, godaantuu tahee irraa buqqa’a, Oromoon garuu godaantuu miti, godaantuu warra qubsiiseedha. Sirba kana keessaatti walaloon kana ibsu,

“Sululta loon hin tiksuu,

Darabatti galchee jiraa.

Yooman dhufee si argaa,

An sirraa fagoon jiraa”

kan jedhuudha. Abbaan loonii qananii durii, lafa durii sanirraa humnaan fagaateera, itti deebi’uufillee aarsaa akka gaafatu ibsa. Dhugaadha, aarsaa gaafata aarsaa gatii guddaa baasisu, lubbuu deebii hin qabne takkittiisaa halaakee kan namni dhimmasaa dubbatu. Dubbateeyyuu kan fala hin arganne, kan jirusaa guutuu jireenya itti dhabu.

“Qotee qotee namichi,

Sanyii darbatee.

Rafeen bulu namni,

Waan hormaa abdatee,” jedhee jireenya ummataa ibsa.

Walumaa galatti, walaloon maalan jiraa, kan abbummaa lafaa ibsuudha.

“Gullalleen kan Tufaa, Laal Galootoo

Gaara Abbichuu turee, Laal Galootoo

Galaan Finfinnee marsee, Laal Galootoo

Silakka jaalalaa, Laal Galootoo.”

Gullalleen kan Tufaa, jechuun bakki lafti Oromiyaa, Gullallee abbummaanisaa kan Tufaan irratti bulchaa ture jechuudha. Laal Galootoo jechuunisaa, nama Galaanee jedhamutti (Oromootti) seenaa lafa kanaa himaa Jira. Gaara lafa Gullallee immoo gosa Abbichuu jedhamu irra akka jiraataa ture ibsa. Lafa Finfinnee immoo naannessee kan jiru, gosti Galaan akka irra jiraatu hima. Silaa akka jaalalaa, addaan hinbaanu, irraa hinbuqqaanu, wajjiin lafa keenyarra jiraanna jechuusaati.

Haacaaluun lafaa ka’ee miti kan waa jedheef, sababa quubsaa ta’e qoratee qaba ture. Isarratti walleedhaan hojjate. “Gullalleen kan Tufaa. Yaanni kuni kan bahe, namicha Innaariikoo Cheerigun jedhamu bara 1922 piroofeesara Xaaliyaaniiti. ‘The folk literature of Oromoo’ keessattuu waa’ee Tuulamaa Oromoorratti fuulleffate. Galaan kan jedhamu, giddu gala biyyattii qabatee akka inni jiru, Mandarri jal-qabaa Gullalleen nama Tufaa jedhamuun hoogganamaa turte. Kitaabni kuni Kitaaba baay’ee

---

tureedha. Haacaaluun seenaa kana dubbiseera. (*Saamu'eel Leeykun, Pir. Gargaaraa*)

“Sooreettii haadha sooree,

Hirbaanni irra buusa qabaa.

Seeqanii sesseeqanii,

Kan gargar nu baase jaraa.”

Hiikni walaloo kanaa, seenaa moggaasa maqaa Oromoo, qabeenya Oromoofi guddina Oromoo wajjiin wal-qabata. Innis;

“Sooreettii haadha sooree,

Hirbaanni irra buusa qabaa.

Sooreettii yoo fudhatte, maqaa namaati. Maqaa intala Oromoo taate, takkaaf kennamuudha. Har’a garuu maqaan Sooreettii jedhamu namni hinbaasu. Garuu maqaa baay’ee bareedaadha. Wiliyaam Sheekispeerii maqaa keessa maaltu jira jedha? Maqaan Sooreettii jedhamu, Oromummaa ibsa. Maqaan cal’isee namaa hinkennamu. Sooreettiin maqaa dubartii ibsa, dubartii odoroo, dubartii guddoo taate, qaamanis guddoo, garuu qabeenya kan qabdu. Kuni maqaa namaa, ummanni Oromoo dhala isaatiif kennuudha. Kuni irraanfataameera, yaadatamuu qabaadha.” (*Saamu’eel Leeykun, Pir. Gargaaraa*)

Seenaan biraa kan sirba kana keessaatti kaafamu immoo Sooreettiifi Oromoon addaan bahuudha. Sooreettiin bakka durii hin jirtu akka jechuuti.

“Seeqanii sesseeqanii,

Kan gargar nubaase jaraa.”

Oromummaan, aadaan, seenaan, afaaniin, qabeenyaan, guddinaan addaan nubaasanii jedha. Seeqanii sesseeqanii, waan nu jaalatan fakkeessuun Oromoo fi Oromoo, Oromiyaa fi Oromiyaa akkasumas Oromoofi Oromiyaa addaan gargar kutan jechuudha. Ummata Oromoo fi Oromiyaa addaan baasanii, hin dhiifne. Tokkummaa, qabeenya, seenaa fi aadaa isaanii; ni saaman, ni hiyyoomsan, nigabroomsan, maqaa biroo itti baasan. Kanatti immoo Oromoon akka salphaatti, sirbaan akka of hubatu ta’ee jira.

‘Walaloon biraa ergaa guddaa of keessaa qabdu kan tokkummaa ummata Oromoo keessatti itichitu, humna cimaa isaa biqilchitu cabsaa sirba kanaati.

“Waddeessi ciraa gubee,

Amborraan calaqqisee;

Narraa fagaatte jedhee,

Siyaaduun kiyya yoom hafee...”

Narraa fagaatte jedhee siyaaduun kiyya yoom hafe. Eenyutu osoo yaannuu nurraa fagaate. Oromoon hunduu ni beeka. Abbaan yaadamu sun garuu beekaa laata? Ani hinbeeku. Hiikaan sirba kanaa, inni biraa Finfinneen Oromoo baay’eerraa fagaattus, ishee yaaduunisaanii yoom hafeedha. Gaafa Finfinneen tuqamu Booranni tuqame, Beegirraan dubbiin dhalate, Cinaaksanimmoo mataatu dhukkube. Kanaaf Finfinneen keenya

jedhee morme, lafasaatiif namni dhibbootaafi kumaatamni dhume. Tokkummaan Oromoos lalisee aduutti ifee nimul'ate, roorroo ofirraa harkaan qabes ummanni cifee ni injifate.

“Cuwaa cufaa jettii,

Simbirroon halkanii.

Nama garaan dhaane,

Dirmammuun arganii”

“Walaloon biraa kan sirbaafi mammaaksa aadaa ta’ee, Oromoo bira jiru kan ‘*nama garaan dhaane, dirmammuu hinarganii*’ jedhu kana. Namni ani Oromoodha jedhu yoo Oromoo dhaanu, dirmammuun Oromoo itti mul’achuu dhabuudha. Garaan keenya waan fedhe nugodha, onnee keenya reebeetu keessa keenya guba. ‘Maalan jiraa’ sirba cimaa; yoomiyyuu yoomessiifi dhugaanisaa irraa hindarbineedha.” (*Margaa Angaasuu; Fulbaana, 2017*)

3.3.2. Jirra

Walleen “Jirra” jettu sirba qeenxeedha. Sirbi “Jirra” jedhuun weellisaa Haacaaluu Hundeessaa; gadi dhiise yeroo gabaabaa keessaatti, ummata isaarraa, jaalatamummaa guddaa horate. Sirbichi ummata Oromoo baay’ee onnachiise, kakaase, abdiitni hore. Akka namuu mataa ol-qabatee of-abdatu taasise. Barichuma inni sirba jabaa kana baase dhumarra; qabsoon sabaa finiinee, mootummaan dura jiru Hayilamaaram Dassaalanyi waraqaa

aangoo gadhiisuu galfate. Waraqaanisaa deebii argatee, aangoo gadhiise. Kana sababeeffachuun haaromsa taasifateen Oromoon biyya maratti walii galee, aangoo masaraa dhuunfatee ture.

Haacaaluun sirbasaa jirraa kana miira dinqisiifatamuu qabuun sirbe. Walaloo sirba kanaa keessaa muraasni;

“Oh...ho..Ho..ho..ho..ho.

Oh...ho.. Ho..ho..ho..ho..ho

Oh...ho.. Ho.. Ho..ho..ho..ho

Aha ha ha ha haa” jechuun eegale.

Gungummii qaba. Gungummiifi ihimii dhiiraa keessi miidee, baay’ee gadi fagoofi bal’aadha. Dhiirri waa malee, hingungumu. Ilmi dhiiraa tokko: dubbachuuf, jiraachuuf, dhaadachuuf, himachuuf, cimuuf dursee gungumarraa eegala. Gungummiin dhiiraa hiika guddaa qaba, aadaa keessattillee akkasuma. Oromoon Arsii koottu dhufeedhaan dubbii dubbatee, yeroo mura kennuuf jilbaan haasa’u; *“gungumee kan roobu waaqa, gungumee kan dubbatu namaa dubbadhu,”* jedha. Kanaafuu nama gungumuu carraan duraa kennamee hafuura baafata jechuudha. Inni biraa immoo:

“Gungumee si dhageessisee,

Mandi’ee si agarssiisee;

Haamtuu qabaa,

Mana sii kabaa? jedhanii waan weeddisantu jira. Kunis waa wal-hubachuun yeroo dhibamu, hifannaarratti jedhama.

Kanaaf dhiira gungumuuf carra kennama, dura hinbu'an. Dubbii dura hindubbbatan, dubbachiisan malee mataa itti hin hidhan. Oromtichi kanas, “dubbii bahan dhoorgan, gala dhoorgan,” kan jedhus qaba. Kunis namni gungume kanaaf carraa kennanii gaafa inni se'e, qola dubbiin qabu. Gungumaan carraa dubbii dhabemmoo, atooraree baafata, geerraree bulgaafata. Waan gale kan falu gosaafi saba. Irreen ormaa, roorroon diina hingaadi'u.

Itti fufee, sirbasaa kanaan,

“Jirra, jirraa, jirraa, jirraa,

Jirra, jirraa, jirraaaa.

Jirra, jirraa, jirraa, jirraa,

Jirra, jirraa, jirraaaa,” jedha.

Jirraan kuni maali? Ummanni Oromoo durii kaasee saba qabsoorra jiru tahuu nibeekama. Jiruufi jireenyi ilma namaa mataan isaatuu qormaata, kuun qabsoo waan ta'eef. Garuu jaarraa tokkoofi walakkaa kana keessa; tokkummaan sabichi qabu jalaa diigamtee, saamamee, hiyyoomee, gabroomee ture. Yeroo kana amajaajiin “*Oromoon hinjiru faffaca'ee, akka hinkaaneetti kufee, diigamee jira,*” jedhee,

Qabeenya hundaasaa jalaa saame,
Qe'eefi qabeenyasaa irraa buqqise,
Seera ittiin bulmata sabichaa nidiige,
Saba nagaarratti lola hindhumne labse,
Mooyuu dadhabnaan sobee harkaafi harma mure,
Hulaa baqattummaa itti bane,
Niqoqqoode, addaan diigee ture.

Kanarraa ka'uun diinni Oromoo bayyanatee, gabrummaa ofirraa hargufatee ka'e, arginaan deddeebiin nyaachuuf yoo jedhu, Haceen dhufee 'Jirra' jedhe. Diina mataan gadi, kan Oromoo ol jedhe. *"Kan waanyaatu argate, waan isa nyaatu hinargu,"* akkuma jedhamu diinni miila diriirfate. Ummanni Oromoo hadhaa roorroo jibbee jilba cabse, mogoleesaa mogolchee ofirraa buqqise. Anoo keessaa bahuun, ona ofii keessaa buqqa'e deebi'ee, xiiqiin alagaa buqqise.

Sirbi hafuura sagalee qabsoo, tokkummaa, jaalala, lola jibbaa roorroo labsuufi labsiisaa yeroo gabaabaa keessatti, ummata baay'ee biraan, saffisaan warraaqsasaa gahuudha. Kana kan cimsu akkaataa, walaloon itti barreeffamu, itti yeedaleeffamu, itti sirbamuufi yeroon irratti sirbamu adda isa taasisa. Sagaleen sirba "Jirra" jedhuu humna aartii qabsoo guddaa of keessaa qaba. Yoomessi sirbichi hammatee dhufe, afoolichi walaloo sirba kanaa keessa jiru, ogina aartii addaa haguuggatee kan qabuudha.

“Jirra bullee barii arguuf,

Garaa nu ballisee yaa nuhii... Yaa nuhii

Yaa nuhii...

Yaa waa irraanfachuuf

Yaa waa irraanfachuuf

Yaa waa irraanfachuuf yaa nuhii x4”

Jirra bullee barii arguuf, jiraannee jirra. Oromoon yoo mammaaku, *“bariitu banbiti,”* jedha. Gaafa bariite, namaaf ifa, waa argan, bilisooman, misooman jechaadha. Immoo garaa nubal’ise. Kan rakkoo dandeenye, diina wajjiin nyaannee dhugnee jiraanne, obsuu dandeenye. *“Bara dabde kan abbaa namaa ajjeese wajji nyaatu, bara namaa tole kan saree namaa ajjeese gumaa baafatu,”* jennee itti mammaakaa turre jechuudha. San keessa garuu, waa baay’ee daganneerra. Daguu-timmoo diinni nama nyaatti, cingala nama qabdee dhiiga nama dhugdi.

Kanaafis, *‘yaa waa irraanfachuuf, yaa nuhii,’* jedha sirbichi. Gabrummaa, diigamuu ijaarsaa, barnoota dhabuu, qabeenya saamamuu muudanne, tokkummaa cimsachuu daganne. Kanas akka yaadannu nutaasisa. Madaa kulkulee nuwajjiin bule, godaannisa quunca’ee nurratti qaama’e qabannee obsine. Cabni nuti sukkuumannee, buqqa’aan koobanne sababaa qaba. Akka cittoorratti fanxoon dhufuuf miti. Akka dhidhiibbaan caba dabaluu miti. Akka madaan keenya shamuuf miti. Wanti waliin qabnu walitti qabannee, kan dhuunfaa akka saba tokkootti qabnu abbummii argannuufi.

Biyya waloo, hunda keenyaaf taatu keessa wajjiin jiraachuuf obsine malee, seenaa kaleessaa san daganne jechuu miti.

Kana keessa amaloota dhala namaafi uumamaawwan biroo fidee yaadannoo jiruufi jireenya lafa addunyaa nuyaadachiisa. Nudaawwachiisa, akka of madaallu, of argannu nugodha. Dhaalmaya dhalootaa, kan sabni keenya afoolaan qabu ifa godha. Dhoksaa Afaan Oromoo qabu, kan qola afaanii yabbuun marame irraa qicee sabatti agarsiisa. Sabichi afaan jechaafi jechamoota dhamaafi dhuka qabuun guuttame kana unata. Wallee kana galaa godhachuun, qomaafi qalbiisaa keessatti qusata. Durirraa dhaalan fidee, dhaloota ammaafi hegeree qoce kuufata.

Dhaloonni dhaala argate himamsa qofaan osoo hintaane, sirbaan akka wal-barsiisaa dhaloota dhufuuf kaa’u, isa darbe haala salphaan akka baratuufi waan isaaf hingalle immoo akka gad-taa’ee qoratu kan taasisu, *“Tafkiidhaaf utaalchoo’oo, Geergoodhaaf miliqqii’iii. Xaddee kuttee hinbaaneef, waayyuudhaaf rasaasa,”* jedhee sirbe.

“Tafkiidhaaf utaalchoo’oo,

Geergoodhaaf miliqqii’iii.

Xaddee kuttee hinbaaneef,

Waayyuudhaaf rasaasa” jedhe.

Tafkiin mala ittiin utaaltuufi jiruu geggeeffachuu dandeettu qabdi. Geergoon miliqaan jiraata. Diinasaa dhokatee balaa dandamataadha.

Tafkiifi Geergoon dhiigan jiraatu, dhiigan gabbatu, gaafa dhiiga dhaban nihuqqatu, nidu’u. Dhiiga dhuganii gaafa ka’an, Tafkiin utaalcha, Geergoon miliqa malata. Malli kuni immoo kennaadha, kennaa rabbiin ganama uumama hundaa qooda godhee kenne.

“Allaattiidhaaf koochoo,

Allaattiidhaaf koochoo’oo,

Qocaadhaaf dhagaachaa.

Kennaa maaltu didaa?

Jirra hunda baachaa...”

Allaattii kooluu ittiin balaliitu kenne, qocaafimmoo dhagaa ittiin haguugamu kenne, Oromoo ammoo kennaa kenne. Waa danda’uu nuuf kenne, *“Kennaa maaltu didaa, jirra hundaa baachaa,”* jechuun waan uumaan nuuf kenne hundaa fudhannee ittumaan jiraanne jechuusaati. Kuni dhugaadha. Ummanni Oromoo kennaa waa hundaa badhaafame, arjummaa, danda’aafi wal-qixxeessaa tahuu keenya ittiin boonna. Dabarseeyyuu ambaafi diina ofitti qabee; moggaasa, guddifachaafi hammannaan beekame. Kennaa maaltu didaree?.

“Jirra, jirraa, jirraa, jirraa,

Jirra, jirraa, jirraaaa.

Jirra, jirraa, jirraa, jirraa,

Jirra, jirraa, jirraaaa,

Kunoo har'allee jirraa."

Gaafa namni duuchaan rakkoon isaa wal-fakkaatoo tahu, gaafa garri nama dhibu, “yaa nuhii” jennee marartoofna; malas, falas, dhoofna. Faana rakkoo sabichaa dhahee, kan furmaata adamsu garuu garima, hagam-tokko hundaa miti. Gaafa hiibboo jiruuf hiika dhabdu; mammaaktee dubbii fidda, mammaaktee dubbii fixxa. Haceen mala dhabee, mala malee kanaaf akkasitti gungumaa mammaake.

“Yaa..a...a..a.. nu’ii

Nan mammaaka, namammaaksisaa,

Uumamni seera uumaa dabsee.

Raajii bara kanaan raajakaa,

Erga buqqeen dhagaa cabsee.”

Barri bara baraan dhufu, dhugaasaati Oromoo boochisu malee, hinlufu. Kan sabicha boochise garuu yariidha, ummanni deeroo leenca se’ee gaafa boo’u, “*erga buqqeen dhagaa cabsee,*” jedhe. Sabichi ololaan guutame, kan qaban qabaa hinguunneetu, sobaan ololee lafa guute. Dhoksaan walaloo kanaa garuu, yoomiyyuu taanaan buqqeen dhagaa hincabsu jechuu ibsa. Oromoon saba cabuu miti, cabuu hinqabu, cimee laphee dhahatee “ani Oromoodha,” ofiin jechuu qaba.

“Nan mammaaka namammaaksisaa,

Raajii bara kanaa yaa jamaa.

Boolla keessa teessee boolla qottii,

Dhaala abbaashee ilmoon rirmaa.”

Diinni Oromoo keessa teessee Oromiyaan jiraatti, Oromoo nyaatti, jibbiti. Kan keessa jiraatan namatti nafa, ardatti lafa Oromoo keessa. Kan jibban, qotan, qorqan, morman fi irraa ijibbaataman garuu Oromoodha. Namuma wajjiin nyaataa, biyyuma namaa keessa jiraataa nujibbu, nuhadheeffatan. Biyyee dachii taanee obsineef, kuyyisuu tulluu taanee mul’anneef. Rirmi garuu nunyaachuuf nuun nyaachuu hindhiifne. Haatee nuballeessuuf, nyaattee nubulleessuuf a’aama qaratti.

Gaafa akkaafi bakka itti simooyatan dhaban mala sitti malatu. Ajandaa gaarii isaan baasu, kan si fakkaatu, kan dhugaa seetu siif bocu. Dharraa kan kee kan jaarraa, fedhiifi abdii kee waggoota hedduu, sitti agarsiisu. Hawwinaaten kan kee waan siif guutamu sitti fakkaata, miira gammachuu wayiitu sitti dhagahama, waan haaratu sitti mul’ata. Tokkummaa ati jabeeffatte; hamilee ati hoo’ifatte, jiruu ati fooyyeffatte, hariiroo ati tolfatte, shiraan sidiiganii akka garaa ofiititti si ijaaratanii, sirratti bayanii mataa kee gubbaa jiraatu. Cabsaan walaloo kanaa kan akka dhara kaleessarraa barru kan nutaasisu bo’oowwan itti aanu kana.

“Shiran shiranii!

Garaaf qalbii kiyya hatanii;

Akkan sirraa cituuf yaadanii;

Maal godheen an sirraa citaa?

Maal godheen an sirraa citaa 'aa?...”

jedhee kutaalee Oromiyaa kanneen ijoo tahan seenessa, maqaasaanii waama. “*Sifudheen Gincii koo lixa,*” jechuun eegale. “*Si fudheen Gullisoo lixa,*” jechuun itti fufa. Laffiin Oromiyaa kan maqaa waame hundi isaanii wiirtuu qabsoo Oromoo kan tahaniidha. Magaalota albuuda qaban, guddina dhabaniidha. Magaalaa ifaan halkanii guyyaa irraa dhaamuu hin qabne, hojiin yoomiyyuu keessaa hin dhabamne, kan jireenyi ummataa itti fooyya’uu qabuudha. Walumaa galatti; Dadar, Shaallaa, Shukkutee, Sabbataa, Awwadaay, Ajjee, Sarboo, Bulee Horaa, Naqamtee, Machaaraa, Shaashee, Gudar, Baabbichoo, Najjoofi Ammayya tarreesse.

“Shira shiranii

Isaanoo nudoorsisanii

Akkan sirraa cituuf yaadanii

Maal godheen an sirraa citaa?

Maal godheen an sirraa citaa 'aa?...”

Kan namatti hajame, haajaa isaa san wayta akka fedhii isaatti namarraa argachuu dhabu, humni inni qabu shira qofa. Shirri immoo yeroo baay’ee kan xaxamu, abbaa haqa qabutti. Kan xaxu, qabeenya isa biraa, beekumsa, humna akka isaa gaafa dhabu dharatti deebi’a, dharris turi dafii abbatti deebi’uu hin didu. Namni shira xaxu, gaafa ati laafteefi qaawwa wayii

godhatte si saama. Oromoon yoo mammaaku, “Kan dandeettu dhaani, jennaan dhiirsi galee niitii dhaane,” jedha. Shirri humna hinqabu, dhugaan bulee mooya. Dhugaan adda hin cinnu.

Walleewwan Haacaaluu keessa; ogummaa cimina walaloo osoodhuma jiruu, quuqamni sirbasaa rakkoorratti furmaata waaraas nikaa’a. Akkaataa ittiin cittee qofa himatanii dhiisan hinweellisuu, weellisees hindhiisu. Waan beeku dubbachuu qofa osoo hintaane, waan dubbatus bareechee beeka. Kanatti walleewwan isaa guddatanii argaman. Sirbi rakkoo hundaaf akkaan furmaata waaraa ta’a jedhee, itti yaadee inni sirbe keessaa bo’oon;

“Baay’inni rakkoodhaa,

Furmaata mataansaa...” jedhu kuni akeektuu guddaadha.

Eeyyee dhugumaayyuu rakkoon wayta akkaan baay’ate mataan isaatu qormaata galteef furmaata nita’a. Oromoon yeroo mammaaku, “*aannan ukkaamfamee raafamu, sabaree cabsa,*” jedha. Kanaaf malaan sabareetti tuffee baafatanii, hafuura baafachiisaa itti raafatu. Ilmi namaa immoo sanirraa mirgaafi dirqama ofiisaa argachuuf heeyyama eenyuuyyuu gaafachuu hinbarbaadu, bilisa tahuu fedha.

Inni biraammoo gaafa waan ati hinfeene sitti fidaniifi fe’an, qaama sitti fe’u didi kan jedhu akeeku, sagaleesaa ol-kaasee namatti hima. “*Surree jilbaan citte; abba waraannataa, roorroo diinqa dabarte, abba wal’aanata,*” kan jedheef kanuma mirkaneessa. Kanas hayyoonni, “*gaafa ati gadi jettu,*

---

kan namni sirra ejjatu,” jedhu. Gabricha tahuun fafa, yoo didan furmaanni dhufa. Kunis,

“Harreen ba’aa diddeeti,

Taate harree diidaa...”

Jedhee yommuu inni weellisu fakkeenya deeggarameen ragaasaa fidata. Beeyilada manaa keessaa, harreen ba’aa baay’ee baadhachuun beekamti. Ba’aa baadhattu irrattillee hilaa hinqabdu, uleen haleelu, dhaananii itti fayyadamu. Kanaaf harreen diddee, harree diidaa taate. Sareen darbaa harka namaa diddes, sardiidaa taate. Didanii akkuma hardiidaa, sardiidaafi goofadanaa tahuutu waamala taha.

Hiriyyaan (firri) yartuun muuyyaleedha, gaafa namni laafe nama nyaatti. Hiriyyaa gadheen gaafa carraafi dhiigni nama qabe, nama saamatti. Kana argachuuf diinni kophaatti addaan facaasee saba diigame gubbaatti baha. Oromoon kana yeroo mammaaku, *“bakka laaftu, silmiin nyaatti,”* jedha. Kanaafuu cimina nama barbaachisa jechuudha. Kanaaf sirbi irree harka keenyaa ol-qabee, jabaadhaa jedhu,

“Qambar sadii cabseeti..

Qambar sadii cabseeti,

Qotiiyyoon gafarsaa.

Hammeenyi ulee mataas,

Hinjiraan ajjeesaa...” kan jedhuudha.

Qotiyyoon gafarsaa sarmee namaaf hin qotu, didaadha. Ittiin qotachuuf gaafa sadoo camadanii qajeelchuuf jedhan, didee waanjoo cabsa. Didaan yoomuu didaadha, tolee maaliifuu hintoluuf. Rakkoo hamtuun gabrummaan qabdu, hammeenya dhala namaati. Shira walirratti hojjachuufi walitti yaaduutu, fafa ambaafi diinati. Garaa tokko keessaa bahanii, karaa garagaraatti nama geessa. *“Hammeenya ulee mataas, hinjiraan ajjeesa,”* kan jedhameefis kanuma. Dhaaninsi daangaa dabarte, fuulleensaa uleedha. Uleen wal-tumuu keessa immoo badii malee, toltuun hinjirtu. Dabareen wal-reebuun hammeenya irra dachiiti. Hinjiraan mataa keessaatti wal-ajjeesuu, wal-yaadessuufi wal-balleessuudha. *“Mataa jirutti sabbata maruun,”* garuu fala.

Gabaabumatti; sirbi qeenxee *“Jirra”* jedhu kuni bara 2017 A.L.A keessa sagaleen hojjatamee gadi dhiifame. Haacaaluun walleewwan Afaan Oromoo ciigoon masakaman, qor-qalbiifi yaada ummataa calaqqisiisan aartiin miidhagsee gurra ummataan gahuun beekkamtii guddaa horate. Weellisaa Daawitee Makonnin fakkeenyasaa godhate. Muuziqaan hiree ganamaasaa akka ta’e amana. *“Ijoollummaa kootii kaasee, afaan gabii (boqonnaa) nan qabu, inuman sirba,”* jedhee ture.

Bakka dhalootasaa magaalaa Ambootti jabbileefi loon tiksee guddachuun isaa kennaasaa akka cimsatu isa gargaareera. Naannoo manneen barnootaafi gumiiwwan keessaatti sirbuu itti fufe. Abbaanisaa obbo Hundeessaa Boonsaa kana hinjaalanne. Aadde Guddattuu Horaa; haatisaa

---

garuu, gammadoo turan. “Abbaan koo doktorummaafi pirofeesarummaa kana jaalata. Sirbituun mana hingodhattu, halalee taati,” jechuusaanii dubbatee ture. Jechicha akka taatee seenaatti yaadatas ture.

BOQONNAA 4: DHALOOTAA SODAA CABSE

4.1. Diddaa Maaster Pilaanii

Artisti Haacaaluun qabsoo warraaqsa ummata Oromoo, fincila diddaa gabrummaafi diddaa maaster pilaanii Finfinnee keessatti adda durummaan qoodaafi quuqama isaa bahataa ture. Ogummaasaa qabuun deeggarsa ummata isaa cinaa dhaabbachuus tahee, cimsuuf sirba “Maalan Jiraa” qofti gahaadha. Sirba finiina kana bara falmii ‘master plan’ Finfinnee biyya keessaafi alaa keessaatti, ummanni afaan tokkoon hirmaatee dubbate, bara 2015 A.L.A kan gadi dhiise.

4.2. Galma Bar-kumee

Waa’een galma bar-kumee irra deddeebiin wayta kaafamu; yaadannoo Haacaaluu Hundeessaa, “Araat kiiloof situ aane,” geerrarsa jedhuun yaadatama. Galmi bar-kumee ummata Oromoo biratti; iddoo Haacaaluun seenaa biraa lama itti galmeesseedha.

4.2.1. Konsartii Tumsa Buqqaatotaa:-

Konsartii tumsa ummata Oromoo Naannoo Somaaleerraa shiraan buqqa’an irratti kan argamee weellise; weellisuu osoo hin taane, akka waan lola

labseetti yaadatama. Muddee bara 2017 konsartii namoota naannoo Somaaleerraa buqqa'aniif galii deeggarsa ummata buqqa'aniif, ummata Oromoorraa walitti qabuuf; magaalaa Finfinnee galma bar-kumeetti qophaa'e. Wal-tajjii sanirratti, bakka aanga'oonni olaanoo gurguddoo jiranitti 'araat kiiloof situ aane' jechuun kallattii qabsoo kan akeekeedha.

Wal-tajjiin sun kallattin TV adda addaarratti tamsa'aa ture. Sana hordofuun humnoota nageenyaa mootummaa yeroo sanii wayyaaneen barbaadamee akka turee fi namoota isa jaalataniin tumsamee wal-tajjii sanirraa miliquu dubbatee ture. Yeroo sanitti carraasaa hin turre malee; ilkaan diinaa gidduu galee, qarriffaan hedduu kajeelee ture. Inni garuu dursee; geerrarsa isaan tontoommatee funyaan ormaa funuunsee, a'oo diinaa ofirraa buqqisee, irreesaa cimsuun gooba alagaa gadi cabsee mataarra dhaabbatee ture. Adamsanii isa qircachuuf yaadanii fi yaalanis diintichaaf hin milkoofne, hojiin isaa gaafa sanii fi yeroo sanii lafa handhuura isaa qabatee ititee biqile.

Raajii gootummaa fi hayyummaa isaa kana namuu dinqisiifatuu hin oolle. Yaadonni namoota taatee yeroos ta'e yommuu ibsan: "Geerrarsi humna guddaa qaba. Haacaaluun immoo;

Geerrarsa sirriitti,

Yeroo isaatti,

Haala isaatti,

Bakka isaatti, inumaayyuu aartiin, wanta meeshaafi hiriirraan meeshaafi tarsiimoon waraanaa, yeroo gabaabaa keessatti waan hedduu jijjiiruu hin dandeenye keessatti, akkaataa inni itti;

- The course of time jijjiiruu danda’u,
- The course of history jijjiiruu danda’u,
- The course of event akkaataa jijjiiruu danda’utti, walitti makeetuu dhoose.” (*Tashoomaa Egeree, PhD*)

Wal-tajjii konsartii tumsa buqqaatota ummata Oromoo, naannoo Somaaleerratti gaafa artisti Haacaaluun akkasitti geeraru, haati warraa isaa sodaatafii turte. Miira gaafa san keessa turte akkana jechuun ibsiti, “Nan nahe. Haceen maal taheetuu, akkamitti akkana jedha jedheen ture. Jidduudhaan ennaa citu, waanuma ajjeesaniin natti fakkaate. Dafee bilbila bilbile.” (*Faantuu Damisoo, Haadha Warraa*)

Hiriyaan isaa yeroo dheeraa kan tahe Jamaal akkas jechuun gootummaa isaa ibsa. “Tana sodaa tokko hin qabu. Namni wal-tajjii sanirraa gadi hin buune, dhahamee jira jedhanii nutti bilbilan. Maaliif badee, sagantaan suni maaliif addaan citee, achumarratti wareegamee? Maaliif wareegame wareegame jedhuu, hin duuna maaliif jettan? Ni’ajjeefna hin jettanii jedha Haacaaluun. Waan akkanaa dhiyeessitee, waan akkanaa yoo dalagde, rakkoo akkanaatu sirra gayaa miti, rakkoo irra geessa Oromoon maaliif hin

jenne, Oromoon ni wareega maaliif hin jenne, ni wareegamnaa maaf jettan...,” (*Jamaal Muhaammad, Hiriya*)

[Ibsa suuraa: Hacee Konsartii Tumsa Buqqaatotaa, Muddee 2017]

4.2.2. Qophii Itiyoo Eertiraa:-

Mooyinsi lamuu Haceef bakka mi’eeffannaa fi mijeeffannaa isaa turee, firaafi gurra itti hore qophii Itiyoo Eertiraati. Guyyichi Adoolessa bara 2018 sagantaa simannaa pirezidantii Eertiraa Isaayyaas Afawarqiif galma bar-kumeetti qophaa’erratti kan labsii ijjannoo isaa dabarseedha. Sodaa tokko malee, roorroo saba isaarra gahaa ture bulgaafate. Diina afaan qabe, fira isaa Oromoo mataa ol-qabe.

Guyyaa kana Haacaaluun “*dhiira dhiira, kormicha nyaaraa, ejersa gaaraa, rooban falaa, gooban galaa,*” ta’ee argame. Onnee sabichi beeku san bokoksee, gammachuun furmaata dhoose. Oromoon gammadee, diinni isaa hadoode. “*Nurraa dhoowwi yaa Lammaa; nurraa dhoowwi yaa Abiy, nurraa dhoowwaa yaa biyyaa, yookan qeerrootan iyyaa,*” jechuun ajjeechaa Harargee, Mi’eessootti yeroo sana raawwateefi bakkeewwan biroos balaaleffate.

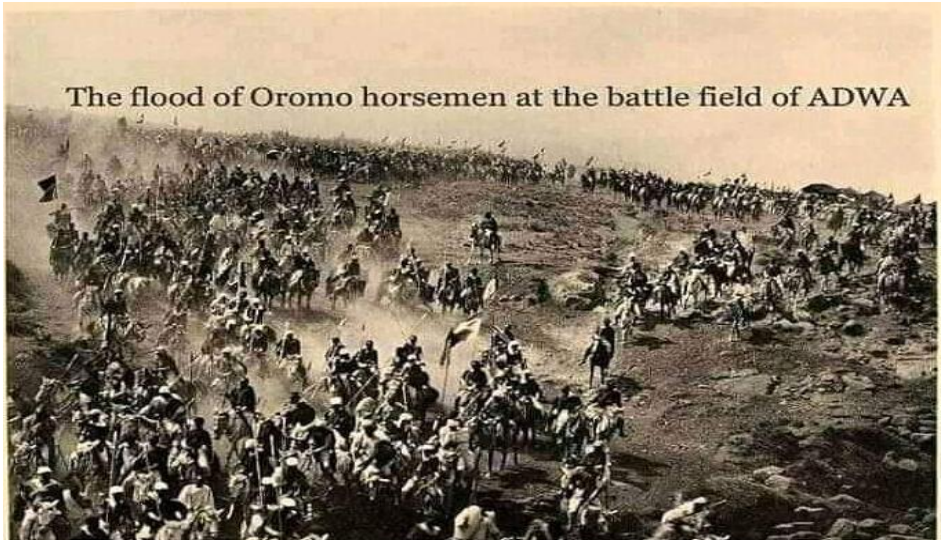
[Ibsa suuraa: Hacee Qophii Itiyoo Eertiraa, Adoolessa 2018]

Wal-tajjiiwwan bar-kumee lamaan kutannaafi sodaa maleessa ta'uu Haacaaluu Hundeessaa kan ragaa bahan namoonni hedduu turaniiru. Dinqisiifannaafi jaalala guddaas ummata biraa ittiin argatee jira. Namni nijjijirama, nimicciirama. Haceen garuu kaayyoosaa; kan ganamaa hinfaalle, abjuusaa hinhaalle. Erga MM Abiy aangoothi dhufanii as; namoonni hedduu “deeggaraa mootummaa ta’ee, qabsoo gate,” jedhamee komatamaa tureera. Biras darbee, “qeerroo jirtuurraa, feerroo bittuus,” jedhamaanii tureera.

Haacaaluun kana akka hingoone, ummatasaa yoomillee ganuufi gatuu akka hindandeenye, miidiyaatti as bahee deebii kenne. *Af-gaaffii OMN wajjiin Waxajjii 22, 2020 taasiseen, “Ani Oromoof qaaliidha, mootummaan na bituu hin danda’u,”* jedhee ofirraa deebise. *“Keessa namaa hin beektuu, keessa qabatee namaa kenniti,”* jedhama. Hubannaa malee, waa jechuun duubni isaa hammeenya fida.

4.3. Yaadannoo Adawaa

Sirni yaadannoo Adawaa waggaa waggaan kabajama. Adawaan lola guddaa sirnoota darbanii keessatti biyya Itoophiyaa weeraranii, koloneeffachuuf adeemsifameedha. Lola Adawaa keessattis Oromoon qooda isaa bahachuun hirmaatee jira. Garuu maqaa hanga gaheen qabsoo saba Oromoo taasise ol ka’uun hafee waakkatame. Ka’umsa balaa lola kanaa kan tahes, walii galtee wucaalee, keeyyata 17ffaa kan dogongoraan Itoophiyaan mallatteessiteedha.

[Ibsa Suuraa: Dirree Lola Adawaa]

4.3.1. Adawaan Maali?

Akka dhageeffannaafi dhugeeffannaa hawaasaatti; adawaan “gaafa faashistiin Xaaliyaanii weeraraafi saamichaaf biyya kana lixxee hunduu rafee hinbulle.

- ❖ Gamaafi gamasii walitti lallabee walitti dhaamatee. Fuul-duree gumii; waraana abbaa fardaa, abbaa gaachanaa, ummatoota biyyattii hundaa of cinaa hiriirsee daangaa daangaatti, labsiin labsame.

- ❖ Akkuma ilmaan biyyattii biroo; Oromoon qonnasaa dhiisee, horiifi qe'eesaa dhiisee, ijoolleesaa dhiisee, haadhaafi abbaa isaarraa eebba fudhatee biyya isaarraa diina ittisuuf gaarreen Adawaa iddoo beellama gootaatti lolaaf qajelee.
- ❖ Faashistiin Xaaliyaanii Itoophiyaa weeraruu yeroo dhufan lola Adawaa yeroo jal-qabaa dirree waraanaa irratti kallattiin humnoota Xaaliyaanin lola walitti banan, Xaaliyaanonni meeshaa waraana ammayyaa waan qabaniif lammiilee keenya baay'ee fixan.
- ❖ Yeroo kana humni waraana fardaa Oromoo; kan Dajjaazmaach Baalchaa Abbaa Saafoofi humni waraana Dajjasmach Habtegiyorgis Diinagdee (Abbaa Malaa) Oromiyaa Kaabaarraa kan ka'e, waraana Xaaliyaanitiin cinaachi isaani rukutamee waliin qaxxaamuruun gara dirree waraanaa seene.
- ❖ Akka warra Xaaliyaanii meeshaa waraanaa qawwee hidhatee osoo hintaane, meeshaa waraanaa gaafa sirna Gadaa ittiin lolaa ture kanneen akka eeboo, albeefi wanteesaa qabatee lolatti seene.
- ❖ Xaaliyaanonni: Afrikaa biyyoota akka Sudaaniifi Liibiyaa keesatti yeroo lolan waan akkanaa isaan qunnamee hinbeeku, mooyataa turan.
- ❖ Humni waraanaa farda Oromoo: loltoota biyyattii waliin Xaaliyaanota burjaajessee, loltuun Oromoo farda isaarraa taa'ee, fageenyaatti eeboo darbatee battalumatti saffisa guddaan fardaan

---

gulufaa eboosaa reeffa loltuu Xaaliyaanii ajjeeserraa buqqifatee ammallee loltuu biraa akkasumatti ajjeesa.

- ❖ Xaaliyaanonni: loltoota akkanaa arganii hinbeekan waan ta'eef, dirqamanii dirree waraanaa gadi dhiisanii baqatan. Lola sana booda barreessitoonni seenaa, “Oromoon lolee jira,” jettee barreesitee hinbeektu.
- ❖ Dhugaan jiru garuu, lola sana keessatti ga'een Oromoo olaanaa ture. Ammas bara 1935 hoogganaa Xaaliyaanii kan ture, abbaan irree Beenitoo Mosoloonii haaloo gaafa lola Adawaa baafachuuf gara Itoophiyaa loltoota xaaliyaanii kuma dhibbaan lakkaa'aman, kan meeshaalee waraana ammayyaa hidhataniifi humna qilleensaa wajjiin kallattii hedduun Itoophiyaa weerare, dirree “Maacaw” jedhamturratti lollisaa kan ture.
- ❖ Yeroo sanatti mootichi Hayilasillaasee gara biyya Ingiliziitti baqate. Baruma lola kanaa keessa, dirree waraana garagaraatiin Oromoonni lola riphanii lolu jedhamuun, Xaaliyanota hirriba dhoorgan.
- ❖ Hoggantoonni humna waraanaa, Oromoota keessaa muraasni; Dhugumaa Jaldeessa, Garasuu Dhukii, Baalchaa Saafoo, Balaay Zallaqaa Qilxuu, Abuunee Peexroos (Magarsaa Badhaasaa) fi kanneen biroos ga'een isaanii waan addaa ture.

- ❖ Bara 1940 Xaaliyaaniin injifatamtee Itoophiyaa gadi dhiiftee, mootiin Hayilasillaasees biyya itti baqateerraa gara biyya Itoophiyaatti deebi'e.
- ❖ Lola Adawaa kana keessaatti ga'een loltoota ummata Oromoo iddoo olaanaa qaba ture," jedhu. (*Haasawa, Kabaja Ayyaana Adawaa, 2019*)

4.3.2. Adawaan Maaliif Jibbame?

Adawaan akka jibbamu, keenya miti akka jedhamu kan taasise;

- Dhugaa sabaa, cimina qabsoo Oromootu lola Adawaa keessaa haqame,
- Gootota lubbuu qaalii, duub-deebii hinqabne gumaachantu keessatti dhokate,
- Fardeen Oromoo kan gaara Adawaa yaabbatanii; bu'aa bahii ce'anii, adiilee daakantu dhokate,
- Gootota Oromoo kanneen akka; Dhugumaa Jaldeessaa, Garasuu Dhukii, Baalchaa Saafoo, Balaay Zallaqaa Qilxuu, Abuunee Peexroos (Magarsaa Badhaasaa) fi kanneen biroos dabalatee, ga'eenisaanii nihaalame,
- Gootonni Oromoo maqaan jijjiiramee, akka saba biraa ta'anitti faarfame, Oromummaan isaanii jalaa dhokate, haqatu jalaa haalame.

- Leelliftoonni tokkummaa Itoophiyummaa (Ethiopian units) faarsaan dhugaa ummata Oromoo ukkaamsu. Guyyaa Adawaa akka gareen tokko qofti injifannoo waan agarsiiseetti herreegatu,
- Finxaaleyyiin biyya Itoophiyaa garee ijaaratanii, gootota seenaan tarree addunyaa keessa jiru diqqeessu. Akka murnisaanii qofti goota taheetti of lakkaayu,
- Sirnoonni yeroo san duula Adawaa geggeessan, hooggansa warra, hidhii, qaama hormaataa, harkaafi harma Oromoo muraaw turaniin geggeeffame...,

4.3.3. Adawaan Kan Oromooti!

Namni sodaa cabse, “Adawaan kan Oromooti,” jedhee ifaan ifatti labse, artisti Haacaaluu Hundeessaati. Haacaaluun carraa wal-tajjii argate maratti, geerrarsa Oromoo ijoo, waa’ee lafa Oromoofi gootota Oromootin geerrara. Seenaa kana akaakayyuu isaatu barsiisan, yoo ibsanis akkana jedhu, “Kunnoo gama sanitti mitii (lafa dur iddoo lola Xaaliyaanii turte, qubaan agarsiisaa); kan Xaaliyaanii itti fannise, Dajjaash Garasuu Dhukii. Xaaliyaanii dhaabee, mukaa dhaabee, kan itti fannise iddoon kuni. Iddoo jegni itti dhalatu, iddoo waraanaati iddoon kuni.” (*Obbo Horaa Taajjabaa, Akaakayyuu*)

“Biyya kana keessaatti, namoonni Oromoo ta’anii, aadaa biraatin, afaan biraatin, waan Oromoos, waan biyya kanaas ibsan hedduutu jira. Yoo danda’an, guutumaa guututti fudhatanii kan ofii godhu, yoo kan ofii

gochuu dadhaban immoo, akka kan Oromoo hintaane godhu. Jidduutti hambisu. Oromoon Adawaas haa tahuu, seenaas haa tahuu, namoota dhuunfaas haa tahuu, namoota aartii keessa jiranis waa hedduu hojjatanis haa tahuu, yoo kan kee miti jedhamee, kan koo miti jedhee ofirraa fageessaa jiraate.” (*Amansiisaa Ifaa, Hiriyyaa*)

“Haacaaluun otoo dhaaba wayii hin dhaabbatin, otoo garee wayii dhaabbatee karoora waggaa dheeraa itti hinbaasiin, waan hedduu qorannoo garagaraa irratti otoo hin adeemsisin, garuummoo dhugaa Oromoo hubatee, onnee gootummaa Oromoo sanaan, waan Oromoon qabu seenaa muraasa otoo hinta’in, namoota dhuunfaa osoo hinta’in, seenaa Oromoon biyya kana keessaatti qabu, inni guddaan Adawaa Haacaaluun kophaasaa Adawaa fuudhee Finfinneetti galche.” (*Amansiisaa Ifaa, Hiriyyaa*)

Haacaaluun seenaa barateefi dhageeffateen seenaa hojjate. Seenaan isaas, seenaa ta’ee hafe. Haasawasaa waa’ee Lola Adawaa keessaattis; “*biyyaa dhiigaan suphine,*” jedhee dubbate. Leenca ilma sanyii gootaati, gootaas. Injifannoo waraana Adawaa 123ffaa, Bitootessa 02, 2019 addabaabayii Masqalaatti bookkisee geerrarsaan ayyaanicha faaye.

“Nuu miti Farda keenyaa, nibeekan bareechanii;

Gaafa lola Adawaa, gaafa Maqalee sanii;

Eenyutuu baandaa ta’ee, biyya akka gurguree?

Eenyutuu paastaaf jedhe, biyya gurguree?” jechuun eeboofi gaachana isaa qabatee, fardarraa geerrare.

[Ibsa Suuraa: Hacee kabaja ayyaana Adawaarratti]

4.4. Haacaaluufi Irreecha

Ayyaanni irreechaa ummata Oromoo biratti waggaa waggaan yeroo lama kabajama. Keessattuu ayyaanni irreechaa yeroo birraa, malkaa hararsadeetti kabajamu beekamaadha. Namoota baay’een achitti waliin bahee irreeffatee, daawwatee, kadhatee gala. Artisti Haacaaluu Hundeessaa, jilasaa mataasaa gareen taphataa wajjiin deemu qaba. “*Mareehoo, mareehoo, mareehoo,*” jedhaa gareesaa faana wal-bohaarsaa ayyaanefatu.

[Ibsa Suuraa: Irreecharratti Haceef Waahellanisaa]

4.5. Arat Kiiloof Situ Aane!

Artisti Haacaaluu Hundeessaa, Bitootessa 2017, konsartii tumsa buqqaatota naannoo Somaalee taasifamuuf galma barkumeetti qophaayerratti akka geerraru qabu dursee hiriyyootasaaf himeera. Hiriyyootasaaf wanti inni jedhe dafee galuufii baatus, inni itti cabseera. “Har’a araat kiilootti geerrarra nuun jedhe. Wayta arat kiilootti geerrarra jedhu, akkatti ani hubadhe, ergaa sagantaa san xumurree dirree baaneen

booda, hintaphannaa kiiloo afuritti, hingeerrarraa waan jedhu natti fakkaate.” (*Jamaal Muhaammad, Hiriyyaa*)

4.5.1. Warri 4K Maal Yakke?

- Oromummaa:- Oromummaa jibbe, irree Oromoo kan tahe; tokkummaa Oromummaa, Afaan Oromoo, magaalaa guddoo Oromiyaa Finfinnee, Sirna Gadaa, jalaa diige, jalaa baraaxesse.
- Eenyummaa:- Eenyummaa balleesse; akka ummanni Oromoo lapheesaa dhahatee, lafeesaa hammatee, lafasaa qabatee biyya kiyya hin jenne taasifame. Biyya isaarratti jibbamee jilbiiffate.
- Tokkummaa:- Bittinneesse; tokkummaa sabni Oromoo rakkoo ittiin dahatu, roorroo ittiin falmatu, jireenya ittiin geggeeffatuufi adeemsa ittiin tolfatutu jalaa faca’e.
- Gadaa faffaaase; sirni ittiin bulmaataa, maddi federaalizimii diimookraasii addunyaaf bu’uura tahetu dhiiga dibatee jalaa suntuure.
- Amantaa jijjiire; amantaan biroo humnaan akka fudhatamu taasifame.
- Afaan:- Afaan Oromoo qooqa saba guddaa, loogummaan ukkaamse, afaanichi raadiyoo cabsa jedhe.
- Aadaa hacuuce; calaqee saba tokkoo akka handaara bahee hin mul’anne, dagaagee, bal’atee hin guddanne kottoonfachiise.
- Ayyaana dhoorge; ayyaana sabichi kabaju, ulfeeffatuufi safeeffatu akka yeroo isaa eeggatee hin kabajanne taasifame.

Ayyaanni akka irreechaa waggaa 150 siqu bakkeesaatti akka hin ayyaaneffatamne taasifamaa ture.

- Maqaa: maqaa Oromoo kan ganamaa, kan Oromoon ayyaana ilaalee moggaafatu haqe, maqaa jijjiire. Mukaafi citaatti maqaa ofii baafate, bineensa mukaatuu maqaasaa jijjiiree moggaase.
- Seenaa: Seenaa Oromoon guddaa Afrikaa tahuu, ummata Sirna Gadaa gumaache tahuu, ummata godaantuu simatee hammataa tahuu, moggaasaafi guddafataa tahuu dhokse, akka sabni kuni saba tokko ta'ee saba tokkoof jiraatutti maqaa balleesse, seenaa jallisee barreesse.
- Qabeenya: Qabeenya ummata Oromoo saamee saamsise, abbaa biyyaa lafarraa buqqise, qaama ummatarraa mure, saba addaan baase, jiruu keessaa akka bahan irratti hojjate, jaarraa tokkoofi walakkaa sabni kuni rakkoofi gadadoon jiraate.
- Bilisummaa: Bilisummaa yaadaa, ilaalchaafi siyaasaa qofa osoo hintaane; bilisummaa sammuu, namoomaa, lammummaafi eenyummaa waakkate, “bitamaadha ajajami,” jedhee cunqurse, hacuuce. Hiree harkatti qabee, “dhiphoo” jedhee waame.

BOQONNAA 5: SEENDUUBEE SIRBA HAACAAALUU

5.1. Humna Sirba Haacaaluu

Sirboonni Haacaaluun sirbu; akaakuu sirba filatamaa, walaloo jajjabaa, yeedaloo midhagaa, sagalee kiloollee, qabiyyee ijoofi taatoo gocheessa akka ta'erratti sirbuunisaa sirbichi humna cimaa horatee jira. Humna qabaachuun sirbasaa, aartii keessatti shoora olaanaa taphate, taphataas jira. Dhaloota keenya kana seenaa, aadaa, afaan, goototaafi hayyoota barsiisa. Sirbootasaa waan irratti sirbu, fakkeenyummaan wal-qabsiisa. Sirbootasaatin, dhaloota keenya kana waa baay'ee barsiisa, hegereef galaa kaaya. Akka sirbasaarraa hubannutti, Haacaaluun sirbootasaa *“Maalan Jiraa?, Jirraa, Tulluu Jala, Sanyii Mootii, Oromummaa, Eessa Jirtaa?, Maal Mallisaa? fi Galatoomaa”* jedhaman keessatti waa'ee Oromoo ibsu, waa hedduu kaasee sirbeera.

Keessattuu sirbi *“maalan jiraa,”* waa'ee seenaa gosoota Oromoo Finfinnee keessa turanii nutti hima. Sirboota kaan keessattillee akkasi. Sirbootasaa keessatti seenaa, aadaa, afaan, gootota, hayyootaafi laffin kutaalee Oromiyaa hedduu barsiisa. Seenaan Oromoo wal-qabataa tahuusaa, walaloon walitti hidhee sirba. Sirbuma ‘maalan jiraa’ kana keessatti aadaas barsiisa.

“Sooreettii haadha Sooree,

Irbaanni irra buusa qabaa.

Seeqanii sesseeqanii,

Kan gargar nu baasan jaraa.”

Sooreettiin dubartii odoroo (guddoo) taateef maqaa kabajaa kennamuudha. Irbaanni immoo nyaata galgalaa, kan tapha ijoollee, barsiisaa aadaa, seenaafi afaan of keessaa qabuudha. Seeqanii sesseeqaniin immoo akkaata diinni nama humnaan addaan baasuu hindandeenye, fira (hiriyyaa) itti fakkaachuun sossobanii addaan nama baasan agarsiisa, hima, akkasumas akeekkachiisa. Galteewwan aadaa ummata muudataniif furmaata waaraa farrisa. Haalota, qabiyyee fi sirboota isaa fakkeenya deeggarameen, addaan qoqqoonnee, yoo ilaallu;

5.1.1. Seenaa Hojjachuurratti

Haacaaluun ofiisaatii seenaa baratee, waan baratemmoodeebisee aartiin barsiisa. Kitaaba dubbisa, Manguddoo Oromoo kutaalee garagaraarraa seenaa bara. Beekumsa ofii qabuun cuunfee, dhangaa aartii taasisuun saba soora. Seenaan Oromoo akka gabbatu taasise. Seenessa seenaa sirbootasaa keessatti; gootota maqaa dhaha, seenaa dabe qajeelchee sirba, seenaa dhokate baasee sirba.

- ★ Seenaa dabe akka qajeelu, seenaan seenaa keessatti seenaan akka hin cabnee fi hin jallanne taasise,
- ★ Dhaloonni seenaa kaleessaa akka baratuufi seenaa kaleessarraa akka baratu taasise,

- ★ Seenaan sabichi qabu akkuma jiruun akka turu, jiraatu, guddatuufi bal'atu taasise,
- ★ Seenaa ummata isaa jalaa hatamee fi hakuucamee ture, deebisee ummata isaa dhuunfachiise,
- ★ Seenaa jabeessuun isaa, akka seenaan jabaatu, cimu, lalisu, deebi'ee ititee ifa tahu taasise,
- ★ Walumaa galatti; sirboota isaa hundumaa keessatti nama seenaa akkaan jabeesseefi galmeesseedha.

Ijoollummaa isaa irraa qabee, seenaa Oromoo durii barataa, hayyootaa fi manguddoo gaafataa guddate. Seenaa lafaa, namaa, hayyuufi gootaa gaafataa guddate. Kanaaf ittiin sirba, ittiin geerrara. “Seenaa Taaddasaa Birruu; nigaafataa, seenaa Badhaanee Dilgiisaa nigaafata. Akkasumas immoo Agarii Tulluus immoo nigaafata, seenaawwan jiran kana nigaafata. Hawwiinisaa guddaan, bilisummaa kana.” (*Dajanee Horaa, Eessuma*)

Aartiin saba tokkoo, haguuggee fi ibsituu sabaaf biyya tokkooti. Seenduubee biyyiti qabu, fiddee ummata amma jiru barsiifti, dhaloota itti aanuuf ammoo daawwitii. Duriisaanii, kan keessatti ilaalaa jiraatan. “Seenaa kaleessa dhokate, sirbasaatin garuu ifa bahe. Kana jechuun Haacaaluun seenaa aartiidhaan barsiisa jechuudha.” (*Saamu'eel Leeykun, Pir. Gargaaraa*)

5.1.2. Aadaarratti Qoodasaa

Aartiin saba tokkoo aadaalee sabichi qabu beeksisuu keessatti gahee guddaa taphata. Kanas kan godhu akkaataa aadaan sun ulaagaa aadummaasaa ittiin guutuufi kan aadaa san haalan ibsuu danda’ummoo artistiidha. Artistiin aadaa ummannisaa qabu, aartiidhaan keessaa fuudhatanii gama aartii fidee ammayyeessuun cimsa. Waggoota kurnan dura, artisti Kadiijaa Hajjii, “*Aadaa bareedaa qabnaa, hinjiruu kan keenna gituu,*” jechuun faaya aadaa caaccaffattee sirbite. Ummanni gaafa aadaasaa jaalatu, afaan isaatiin midhaagfamee sirbamu argee gammada, sabni biraa ollaanis nibarata.

Akkasuma artisti Haacaaluu Hundeessaas; waggaa kurnan dura, “*Oromummaa isheetti boontii, aadaashee uffachuunii,*” jechuun sabboontuu biyyasaa Oromtittiif sirbeera. Aartiin gaafa xiyyeeffannaa argate, aadaa saba tokkoo beeksisuu keessatti shoora hangafummaa qaba. Madda galii, turizimiifi guddina aadaa fiduudhaaf kan aartiin gitu hinjiru. Sirboonni Haacaaluu akkaataa kanaan; aadaa nyaataa, uffataa, wal-kabajuu, wal-tumsuu, waliif yaaduu, ilaalcha gaarii waliif qabaachuufi wajjiin jireenya gaarii ummataa bal’inaan calanqisiisa.

5.1.2.1. Aadaa Nyaataarratti

Oromoon leetoosaa keessatti, aadaa nyaata duraafi boodaa irra buusa qaba. Nyaanni irra buusa, barsiisa seenaa, aadaafi afaanis qaba. “Waa’ee irra buusa irbaataas yogguu kaasu, aadaa Oromoo keessatti irbaata erga

nyaattee booddee, waan nyaatantu jira. Irbaataan booda qorii, caccabsaa yookaan akaawwii tahuu danda’a, hanga bunni danfutti, abbaa warraatif wanti kennamu jira. Aadaa kaleessa ganne akka har’a deebisnee ilaallu nugaafata. Ijoolleef yeroon kennamuu akka qabu. Taa’anii maatii waliin haasawuun akka nurra jiraatu Haacaaluun nuyaadachiisa.” (*Saamu’eel Leeykun Pir. Gargaaraa*)

5.1.2.2. Aadaa Uffataa Keessaatti

Haacaaluun uffata aadaa Oromoo uffatanii akka itti gammadan ibsee jira. Sirbasaa “Oromummaa” jedhuun, “*aadaa ishee uffachuun akka isheen itti boontuu*” jechuun intala Oromoo aadaa ishee uffattee jirtu faarsee sirbee jira. Kuni sabicha akka dadammaquu, aadaasaa daran akka uffatu, beeksifatu taasise. Yeroo ayyaana waggaa, ayyaana irreechaa, yeroo cidhaafi bakka tuutaa adda addaatti ummanni aadaa uffataa, aadeeffataa dhufeera. Artistiin beekamaan yeroo uffata aadaa modeela bareedaan uffatee sirbu, uffatee jiruufi jireenyasaa ittiin geggeessuufi uffatee beeksisu; aadaa uffataa, uffata aadaasaa taasisiisa. Gaafa artistiin aadaa heddummeesse, gabaan uffata aadaa biyya keessaaf alaa cimee, akka mul’atu tahe.

[Ibsa Suuraa: Haacaaluu Uffata Aadaa yeroo Irreechaa]

5.1.2.3. Aadaa Wal-Kabajuuratti

Oromoon aadaa wal-kabajuu keessatti kabaja addaa waliif qaba. Hangafa kabaja, quxisuu kabaja, fira kabaja, ollaa kabaja, dubartootafi dhiirota kabaja. Haacaaluun aadaa dubartoota kabajuu keessatti qooda guddaa qaba. Sirbasaa ‘sanyii mootii’ jedhu keessatti kabaja dubartiif qabu, “*Suusii bunaa, dafanii danfisuu. Maashoo ofii, afanii raffisuu*” jechuun kabaja namni dubartiif gochuu qabu ibse. Hawaasa bal’aa biratti afaa siree galgala afuun, ganama dadachaafttee tolchuun kan beekamtu dubartiidha. Kanas jijjiiruun dhiirris afuu akka amaleeffatu fakkeenyummaa gaarii taasise.

Oromoon aadaa dubartii kabajuu kanneen akka; ateetee, siinqeefi qanafaa akka qabu beekamaadha. Dubartiin yeroo siinqee; laga dura hince'an, lola keessatti araara dubartiin buuftu hin didan, yeroo qanafaa deettuun kabajaa guddaa qabdi. Yeroo ateetee facaafattus, ulfina addaatu godhamaaf. Aadaa wal-kabajuu kanaan Oromoon ummata addunyaa waggoota hedduun akka dursu ragaan tokko kana. Weellisaan keenya Haacaaluun gama kanaanis kabajaasaa agarsiiseera.

[Ibsa Suuraa: Kiliibbii Sanyii Mootiirraa Fudhatame]

5.1.3. Afaan Dagaagsuufi Guddisuurratti

Afaan Oromoo afaan baay'ee bal'aa, guddaafi kan cimina akkaan qabuudha. Afaan jechootaan, jechamootaan, afoolaan, falaasamaan,

asoosamaan guuttameedha. Afaan ummanni guddaan dubbatu, garuu guddinasaa malu bira hingeenye. Kanas warraaqsa aartii keessatti Haacaaluun jechaaf jechamoota hedduutti fayyadamuun gulantaan Afaan Oromoo sirbaan akka dabalamu taasise.

“Gama afaaniinis jechoota yookaan akkaataa waa itti ibsan irraanfatanii turan sirbootasaa keessatti fiduun nuyaadachiisa. Keessattuu sirba qeenxee ‘jirra jirra’ jedhu keessa jechoonni akkasii hedduun akka jiran kaasa” (*Saamu’el Leeykun Pir. Gargaaraa*)

“Tafkiidhaaf utaalchoo,

Geergoodhaaf miliqqii,

Waayyuudhaaf raasaasaa,

Allaattiidhaaf kochoo,

Qocaadhaaf dhagaachaa....

Kennaa maaltu dida? jirra hunda baachaa” jedha sirbichi.

Allaattiidhaaf ogummaa balali’uu Waaqni kenne, ummata Oromoodhaaf ammoo kennaa waa hunda danda’uu kenneera’ jechuun, kana keessatti afaan qofa osoo hin taane, falaasama ummatichaas nimul’ata.” (*Saamu’el Leeykun Pir. Garagaraa*)

Haacaaluun yeroo dubbatu mammaaksaan, yeroo sirbu ciigoon geerrarra. Jechoota inni itti fayyadamu, itti bahiin hiika isaa dafee hin argamu. Mataa

ija, qomaa qalbii qabuutu, dafee isa hubata. Kuni immoo guddina jechaa fi jechamoota bira darbee, gulantaa guddina afaanii dabala. Fakkeenya deeggarameen, Yoo ibsamu;

“Nan mammaaka na mammaaksisa,

Raajii bara kanaa yaa jamaa.

Boolla keessa teessee boolla qotti,

Dhaala abbaashee ilmoon rirmaa”jedhee...

yeroo sirbu laayyootti hubachuun nama dhiba. Akka namni of qoree, afaanisaa qoratu nama taasisa. “Wanti inni jedhu, jecha hayyootaa, jecha beektotaa, jechamoota jaarsonni jedhani.” (*Zarihuun Wadaajoo, Artistii*)

Afaan Oromoo, afoola akka qabu ibsa. Waa’ee irra buusa irbaataas yogguu kaasu; aadaa Oromoo keessatti irbaata erga nyaattee booddee, yeroo itti ijoollee sammuu qaran jira. Kunis hiibboo, sheekkoo, mammaaksaafi kanneen biroo tahuu mala. Kana malee, taphoota aadaa afaan Oromoo galgala taphatamu, kanneen dhokachoofi aalaweetu jira. Ijoolleen hanga irbaanni gahutti halkan addeessa keessaatti taphatu. Shoorri sirbaa olaanaadha, gaafa walaloosaa sirnaan hubatan dhama dhandhamamu hedduu of keessaa qaba.

Afaan Oromoo kan ukkamame, dukkanarraa mulqee ifatti baasee. Gulantaa afaanii dabaleera. Aartiin dhaadhessuun, wal-tajjii gubbaa dhaabbatee, afaan midhagaa kana, sagaleesaa kiloolee sanaan ibse,

geerrare, dubbate, alalaasee, atoorare. Afaanuma ollaan keenya jibbaa, ajjeesaa, guddinasaa quucarsaa turan sanaan immoo yeroo akkasitti sirbamu, kumaatamni sagaleen jalaa fuudhee sirbu, gaafa argan hedduu afaanichi akka humna qabu agarsiisa.

Gaafa haccen akkasitti dubbatu, Itoophiyaan waan jedhan hiriyyaansaa akkanatti ibsa, “afaanota biyya keenya keessa jiran, gurri keenya dhagahee guddate, sanirratti Haacaaluun nama Oromoo milkeesse. ‘Jabaa giddii jaalatu’ waan jedhu naaf mirkaneesse. Maaliif, gaafa diina saba Itoophiyaa jedhamu sana mormu, weellisaa ofii jaalatan caalaa Haacaaluu aanfatan.”
(*Artist Yoosan Geetahuun, Hiriyyaa*)

5.1.4. Gootummaa Isaa

Haacaaluun sunsuma ibidda dibaa jabaan dibamee bule jidduusaa jiraatee walleewwan onnee namaatti ibidda naqan kana sirbuunisaa goota, sanyii gootaa tahuu ibsa. Kuni jabina cimaadha. Gootummaa bira darbee qarooma hedduus qaba. Namni ima gootoma, niqarooma, niweellisa, waltajjii irratti dhiichisees nidubbata. Garuu namni akka Haacaaluu Hundeessaa carraa argameen dhugaafi waa’ee sabasaa bakkeewwan hamtuutti dubbate hinjiru, loogummaa siyaasaas keessaatti hin’argine. Dhaloonni qormaata isa muudatu, akka cimee keessa darbu taasise.

“Isa garee tokkootti, siyaasa tokkootti, amantii tokkootti, isa fuutee inbox tokkootti galchuu hindandeettu, isaa oliidha. Nama ce’uudha, nama

jireenya ce'ee, du'a gamatti ilaaluu danda'uudha. Waan ta'eef namoota akkasii, yeroo muraasa keessaatti argachuun hindandeessu.” (*Tashooma Egeree, PhD*)

“Hacee mucaa kalaqa addaafi uumeedhaan guutameedha. Yeroo garagaraatti, carraa wal arguu argadhee jira, si jaja, si jajjabeessa, hamilee sii kenna, aartii baay'ee jaalata.” (*Hiriyyaa aartii*)

“Waan namaa qubaan hintuqu, hinjaalatu. Waan dhugaa, haqasaatitti immoo, eeboollee fuul-dura qaban itti dirmee du'a malee, irraa hindeebi'u. Kan isaa adda.” (*Obbo Hundeessaa Boonsaa, Abbaa*)

Hawwiifi fedhiinisaa qajeeltoodha. Ogummaa keetiin, beekumsa keetiin, qabeenya keetiin, seenaa keetiin akka jiraatuu qabdu, ummata kee utubuu qabdu akeeka. Godhi osoo hintaane, offisaatii hojjataa jiraate. “Beekumsisaas, guddinnisaas durumarraa natti fakkaata bakka guddaa gahuu yaada.” (*Faantuu Damissoo, Haadha Warraa*)

Isa baandii ijaarteetti galfattee, konsartii isaafi sabasaa hin ilaallannerratti affeertee, ajajachuufi ergachuu hindandeettu. “Haacaaluun goota, ati kana naaf ta'i jettee, fuutee geessitee, akka sii ta'utti akka meeshaa nama itti gargaaramtuu miti.” (*Tashooma Egeree, PhD*)

“Meeshaan isa dura jiru kan isa hinsodaachifne, waan barbaade, abbaa barbaade fuunduratti ergaa barbaade dabarfachuu kan danda’u.”
(*Tasfaayee Dhaabaa, Barsiisaa*)

“Qabsoon Oromoo kanaafi dafee ol bahe. Wanta kana bakka buusuun xiqqoo nama rakkisa.” (*Zarihuun Wadaajoo Artistii*)

“Haacaaluun nama gabrummaa injifachuudhaaf;

Farda ta’ee, gulufee qaqqabee,

Eeboo ta’ee, waraanee geessisee,

Irree ta’ee, darbatee keessa fullaasee,

Qara ta’ee, sammuu sabaa qaree,

Akka waanteetti qaree ittisee,

Nama sammuu namaa keessaatti qara miliyoona uume waan ta’eef,
Haacaaluun nama gabrummaa injifachuudhaaf qabsaa’e waan
ta’eef, gabrummaatu Haacaaluu mooyate osoo hintaane,
Haacaaluutu gabrummaa mooyate jedhee waanin yaaduuf
Haacaaluun anaaf goota jechuudha.” (*Artisti Galaanaa Gaaromsaa,
Hiriyyaa*)

“Nama umrii xiqqaan, garuu jaarsotaa olii taheedha. Nama jaarraa digdamii tokkooffaa keessaatti, dhaloota afaan ofiitin jal-qabee xumure keessaatti nama dhalate, goota addaati.” (*Yoosan Geetahuun Hiriyyaa*)

“Waan hundumaan guutamee kan dhalateedha Haacaaluun. Aartiidhaan, sirbaanis, dubbiin, jechaan, lapheedhaan. Haacaaluun hinsodaatu. Lapheesaatu isa ajjeesise. Hin du’a malee hin fakkeessu. Taa’imee, tasgabbaa’i yoo jetteen si baqatayyuu. ‘Nan doorsisiin’ siin jedha. Seenaa hedduu nama dalageedha. Waan barbaadummoo godheera wanti itti hafu hin jiru. Xiqqooshee kan na gaddisiisu keessaa ofii isaatiif hin jiraanne. Hojii baay’ee hojjechuudhaaf karoorsinee turre. Rabbi dhugaasaa haa baasu jennakaa.” (*Ingiduu Cimsaa, Hiriyyaa*)

Haacaaluun gootota Oromoo, seenaa isaanii waliin faarsa, leellisa, ittiin geerrara. Bakar Waaree miilasaa waliin, Aliyyii Cirrii Dhombiriisaa waliin, Taaddee Birruu beekumsasaa gootummaasaa waliin, Elemoo Qilxuu dhukaasasaa waliin, Oliiqaa Dingil gootummaasaa waliin faarsa. Yeroo wal-gahii irratti dubbatu fa’i irra deddeebiin kaasa. Kanaafuu Oromoon “Goonni gosa (saba) dhaala” jedha.

5.1.5. Hayyummaa Isaa

Beekumsa qaroomina ittiin goonfatani ofii jijjiirani; warra, gosa, sabaafi biyya ofii ittiin jijjiiran rabbuma ganama namaaf kenna. Beekumsi gariin uumamaan argama, kaanimmoo barnoota qalamaan argama. Haceen

beekumsa uumamaan qaburratti, qalamaafi waraqaa walitti rigee, barnootasaa yeroon jalatti jigee barate, waan baratemmoo deebisee aartiin ummatasaa tajaajile. Namni akkanaa hayyuu jedhama.

Hiriyyoonnisaa itti dhiyeenyaan beeki, yeroo hayyummaasaa himu akkana jedha, “Dandeettiin inni muuziqaarratti qabu baay’ee guddaadha. Haacaaluun artistii hirkataa miti, yeedaloosaa, walaloonisaa kan garee tokkootti isa harkisuu miti. Inni kanaaf aartistii guddaafi ulfaataadha, muuziqaa baay’ee gadi fageenyaan beeka.” (*Addis Mulaat, Hiriyyaa*)

“Nama kennaa addaa ta’e qabu, uumaadhan rabbi kanumaaf isa uumee, kanumaaf isa jiraachise. Kan namni kamiyyuu hojjachuu hindandeenye, muuziqaan gochuu danda’a. Diddaa gabrummaa keessaatti, muuziqaan iddoo guddaa qaba akkuma addunyaattiis.” (*Taaddasaa Qana’aa, PhD*)

“Waa hundisaa aartiidha, waa hunda isaan aartistiidha, yoo sirbu qofaa miti. Yoo taa’u, yoo dubbatu, nagaa yoo si gaafatu, yoo deemu, hiikkaa aartiiti mataan isaa.” (*Artisti Sinnishaaw Muldhataa, Hiriyyaa*)

“Hayyuu dargaggeessaati, waa hunda beeka, seenaa beeka, manguddoo caala seenaa beeka, dargaggeessa hayyuudha.” (*Artisti Hawwii Tazarraa, Hiriyyaa*)

“Hojiin muuziqaa inni jal-qabaa ofii itti gammaduudha. Sana booda dandeettii, muuziqaan dhaalamuufi waa uumuufi kalaquu kan dhufu.

Humnasaa guddaa qabu hundaa duguugee akka itti fayyadamu isa taasiseera. Baay’ee sijajjabeessa, xiyyeeffannaan inni muuziqaaf kennu adda, kanaaf hojii milkaayina qabu hojjata.” (*Hiriyyaa aartii*)

“Sirna kaleessa darbe keessaatti, ulee ittiin rukutame, waan immoo irra ture, waan amma irra jiru, waan fuul-duratti itti deemnu nama tilmaamee beekuudha.” (*Urgeessaa Daammanaa, Hiriyyaa Mana Hidhaa*)

“Dandeettii guddaa yeedaloo kalaquu qaba, sagaleenisaas baay’ee, nama hawwata, yeedaloos sababaafi waan filatuuf qaba. Ani akka aartiistii qofaatti isa hinilaaluu, inni sanaa olii. Kanaaf warra kaanirraa adda natti ta’a.” (*Kaamuzuu Kaasaa, Qindeessaa Muuziqa*)

5.1.6. Aartii Keessaatti Qoodasaa

Artistiin tokko lafumaa ka’ee aartii keessatti lixuu yookaan keessa galuu hinqabu. Gaafa ogummaasaa malee, namni tokko gama aartiitti dhufu, aartiin badaa deema. Artistin inni duraan tures, faana tuffatama. Namni kamiyyuu dursee, gahumsasaa goonfachuu qaba. Aartii walaloo barreessuu, yeedaloo qindeessuu, shubbisuu, jalaa qabuu (dabaaluu), meeshaa muuziqa taphachuufi k.k.f hundisaa ogummaa addaa ofiisaa qaba. Ogummaan kuni kan beekumsa ganamaafi adeemsa keessa shaakalaan argataniidha. Artisti Haacaaluun ijoollummaasaa irraa kaasee, artistoota buuleyyii fakkeenya godhachuun, qarree keessaatti sirbaa guddate. Boodarra garuu gaafa barnootaan guddatu, adaduma umriin

guddataa dhufuun, sirba ofiisaa qopheeffachuun ummataa gahe. Gahumsasaa gaafa bare, aartiin muuziqaafi ogbarruu akka guddatu utubaa jabaa taheera.

5.1.6.1. Muuziqaa Keessaatti

Haacaaluun aartii ummata Oromoo keessa jiraachuun isaa muuziqaan Oromoo akka guddatu taasise. Gulantaa itti aanuutti darbuun akka sirnaan guddatu taasise. Muuziqaan Oromoo duraan meeshaa ammayyaan hinsirbamu, konsartii irratti meeshaa guutuun hindhiyaatu. Haacaaluun garuu kana jijjiiruun, gaheesaa bahate. Oromoon artistiin Oromoof sirba waan taheef, aartiisaa qaalesse akka itti fayyadamu, aartiisaa qaalessee akka bitatu, gatii aartii guddisee, humna artistii Oromoo olkaase.

5.1.6.2. Og-barruurratti

Haacaaluun ogbarruu Afaan Oromoo guddisuu keessaatti shoora guddaa taphate. Ogbarruuleen Oromoo gama walaloon jiran humna guddaa, ergaa gaariifi ilaalcha haaraan akka barraa'uu danda'utti barreessa. Waloon mirga waloof hayyamame qaba. Seera afaanii cabsee, dhugaan garuu akka hindabnetti sirba, walaloos nibarreessa. Barsiisaafi barreessaan Oromoo piroofeesara gargaaraa kan tahe, Fedhasaa Taaddasaa (2017:137), Kitaaba “*Bu’uralee Ogbarruu Oromoo*,” kan jedhu keessaatti mirga waloon qabu ibsaniiru. Haacaaluun kana haalan dhimma itti bahe.

“Jechi ‘mirga waloo’ jedhu kun yeroo tokko tokko dhugaan akka hindabneef dhiibbaa waloon godhu akeeka. Kana jechuun waloon tokko yeroo walalchu seeraa afaanii eeguuf jedhee dhugaa dabe callisee hin ilaalu. Seera afaanii cabsee akka isaaf galetti taatee sana ibsa. Kanatu mirga inni seeraan qabuudha. Fakkeenyaaf, weedduun Haacaaluun weellise keessaa hidhaan tokko kanaaf fakkeenya gaariidha.

‘Iyya handaaqqoo,

Nuugii Jimmaa dhahu;

Imimmaan koo,

Xuurii sitti haatahu.’

Walaloon kun wantoota fuul-dura mul’atan haqaaqee dhugaa maqeeffalmaa jira. Bo’oon lamaan jal-qabaa waan hoggaayyuu sirrii hintaane akka waan dhugaan ta’uu danda’uutti mul’isa. Silamayyuu nuugiin iyya handaaqqoo hindhahamu. Jimmaattis darbee darbee yoo ta’e malee, hin oomishamu. Bakka nuugiin hin oomishamnetti, yeroo nuugiin itti hin dhahamne akka dhahan fakkeessee dhiyeesse jechuudha. Nuugiin erga aduun bahee dhahama. Erga fixeensi darbee salphaatti mandheesaa keessaa dhangala’uu danda’a. Kanaafuu, nuugiin iyya handaaqqoo hindhahamu jechuudha.” (*Fedhasaa Taaddasaa, Bu’uraalee Ogbarruu Oromoo*)

5.1.7. Diinagdee Beeksisuurratti

Aartiin madda galii kuufama diinagdeeti. Diinagdeen humna aartiiti. Aartiin humna qabu; kuufama diinagdee biyya tokkoo, argamsiisuu, beeksisuufi kuusuu keessatti gahee guddaa taphata. Aartiin diinagdee beeksisa, diinagdeen immoo deebisee aartii guddisa. Kanaafuu aartiifi diinagdeen walitti hidhata guddaa guddina misooma keessaatti qabu jechuudha. Kana hubachuun diinagdee biyyasaa beeksisuuf, walleesaa qeenxee “Oromiyaa” jettu keessaatti,

“Fincaa’aafi gibeenu, sima keessa jiruu;

Dukkana biyyarraa, ifaatti jijjiiruu;

Bunaafi albuudni kee, madda galii biyyaa;

Maal dhabdee rakkattaa, Oromiyaa tiyyaa?” jedhee weellise. Haala salphaa ta’een, saffisa guddaan, hawaasa bal’aa biratti daddafee sagaleen leccaalloo akka dhaghamu godhe.

Kana malees, diinagdee leellisu keessaatti galii deeggarsa misooma Oromiyaa akkaataa beekamuufi guddinni argamuu qabuun beeksisuuf sirba qeenxee tokko maqaa “*Aggaaroo*” jedhuun wallee qeenxee tokko sirbeera. Aggaaroon bakka jal-qaba argama Buna Arabikaati. Bunni kan argame; Godina Jimmaa, Aanaa Gommaa, Ganda Cootee, bakka Kattaa Mudugaa jedhamuttiidha. Magaalaan Aggaaroo akkuma magaalota

---

Oromiyaa biroo, misoomaan beekamtee akka misoomtuuf, ittiin weellifamte. Waamicha yommuu taasisu,

“Dheebotaa dheebuu,

Kan beelayee osoo beela baasuu;

Otoon isin qabuu,

Anaan qilleensi anan raasuu...” jedhee sirbe. Aggaaroon akka misoomtu lafummaa jajatee, abbootii qabeenyaa akka misoomsaniif gara magaalaa Aggaarootti affeere.

Sirbuma isaa kana keessattis; qabeenya Aggaaroofi aanoonni biroo qaban, kanneen irratti misoomsanii irraa sooramuun danda’amu muraasa keessaa maqaa waamuun “Biyya bunaafi dammaa,” jechuun faarsa, kana nijaja himaa barsiisa. Biyya hawwattuu, magariisaafi magarsituu misooma diinagdee nama badhaaftu tahuu dhaadhessa.

“Damma goodaa geeraa,

Buna dambii calloo” jedhee weellise.

Koottaa misoomsaa biyya teenya guddifnee waliin guddannaa jedhee dhaadhessa.

5.1.8. Amantii Tin’isuurratti

Artisti Haacaaluu Hundeessaa weellisaa hundagaleessa, jiddugaleessan waan tahe, dhimma hawaasaarratti artistii dhimmamuudha. Albama

lammaffaa, “Waa’ee Keenya” jedhu keessatti sirba aadaa Jimmaa ‘Diggittii’ jedhu keessatti:

“Urjii koon siin jedhaa....

Akka Gadaa keenyaa qarri urjiis shanii...

Mootiin Gibeesshanii...”

jechuun irra deddeebiin waa’ee Yayyaba yookaan Yaayyaa shananii sirbeera. Oromoon jireenyaafi falaasama isaa seera Yayyaba shananii irratti hundeeffate. Uumaan Waaqaa, gosti bineensotaa, sirni Gadaa, ijaarsi manaa, odaan, sirni nyaataafi kkf shan shaniin gargar akka qoqqoodaman hayyuuleen ni dubbatu. Yayyaba kanaan ummaticchi jiruusaa guyyuu geggeeffata, beeksifataa ittiin jiraata.

Artisti Haacaaluu Hundeessaa; yeroo a’oo doomaan warri fikraa biraa qaban, amantii “Ahbaash” qabatanii fiduun, amantii Islaamaa alanshamuuf jettu harka qabee irraa bute. Yeroo sanitti ummata amantaa muslimaa hordofaniif, namoota hayyuu hedduu rakkoon hidhaa, reebamuu, biyyarraa baqachuu, ajjeefamuufi itti roorrifamuus irratti raawwatame. Sirbasaa qeenxee “Diggittii” jedhu keessatti tumsasaa aagarsiisuuf,

“Subirraa jal-qabee,

Salaannillee shanii” jechuun...

Wallee isaatiin tontoommatee shanacha diinaa harcaase, tumsaafi jaalala ummata biyyaaf qabu, Afaan Oromoon sirbee itti agarsiise. Hawaasa bal'aa muslimaaf sagalee ta'e. Kanaaf haalan ummata Oromoo bal'aa biratti jaalatamaa tahe, ormi isa jibbe. Diinni nama qajeelaa yaadu, daba itti yaada. *"Ilkaan kolfaa, garaan golfaa,"* jedhama mitiiree?.

Kana malees, Haacaaluun bara 2018 Ummata Oromoo muslimaa Naannoo Somaaleerraa buqqa'anii; magaalaa Garba Gurraacha quphatan, sangoota 11 bitee fiduun fursiise, booyee ummata waliin achitti argame boochise, "anaan ummata koo, haadhoo koo" jechuun lapheessaa qabatee jajjabeesse. Kana jechuun immoo Haacaaluun amantiinsaa muslima jechuu miti. Muslima qofaaf dhimma jechuus miti. Ogumnisaa, namumtiin isaa akka sabasaa miidhame birmatu, kan isa waamateef awwaatu, quuqamasaa tahuusaati. Nama tahuunsaa, namaaf akka hubatu, birmatuufi nama wajjiin akka jiraatu isa taasisa. Kanaaf dirqama namoomaatti cichuun nama tahee nama keessaa nama argameedha.

[Ibsa Suuraa: Haacaaluu Hundeessaafi Waahillansaa]

5.2. Ergaa Sirba Haacaaluu

Namni kamiiyyuu waa malee, waa hinhojjatu. Waa jijjiiruuf, bu'aa buusuuf, bu'aa jirutti fayyadamuufi waan hinjirre argamsiisuuf ifaaja. Kanumarraa ka'uun waan hojjannu keessaatti bu'uura wayii lafa keenyee dabarra. Ergaa sirba Haacaaluu yommuu fudhanne, ergaawwan barbaachisaafi murteessaa tahan hedduu keessaatti arganna. Fkn.

5.2.1. Tokkummaa labsa:-

Tokkummaan ammoo hiituu waa hundaa tahuu hima. Oromoon tokkummaa irratti,

- ★ “Gaaleen wal-gargaartee, arba hiiti,” jedha. Arbi bineensa guddaadha, laayyoofi wanti laayyoon gadi isa hinqabdu, kanaafuu garee isa mooyachuu barbaadaniin gaafa mooyuun dadhabamu,

gaalee hedduun hidhama jechuudha. Oromoon waan guddaa, kopha kophaa gochuun ulfaatutti yommuu wal-yaamatu kana mammaaka. Waliiniis tahee, wanta itti ulfaatu walirraa kaasaa, dhiibaa jiraata.

- ★ Ammas “qaanqeen gurmoofttee, giimii taati,” jedha. Qaanqeen ibidarraa adda baatee yoo gargar facaatu, hinfagaattu, hiniftu, hinqabattu nidhaamti. Qabachuu yoo barbaadde, gormuu qabaachuu qabdi jechuudha. Kanaaf Oromoon yoo gurmaayee duuchaan falmate, mirgasaa uumamaan argate niqabaata, mirgasaa namaan sarbame niqolata, nimooya, nibilisooma kan jedhuuf tokkummaa labsata.
- ★ Kana malee, waa’ee tokkummaa sirritti cimsa. “Mixiin harka wal-qabattee, laga ceeti,” jedha. Mixiin (goondaan) uusa (humna) hinqabdu. Garuu malaaf tokkummaa qabdi, wal-qabattee, rakkoo waloo wajjiin baati. Lagicha ceeturratti, ciqilee waliin walitti irkattee humna waliif tahuun riqicharra waliin baati, tin’isa walii taati.
- ★ Akkasumas, “lixiiin wajjiin qal’attee, buddeena taati,” jedhamee mammaakama. Buddeenni dhiyana namaa ta’e kuni, wal-ta’iinsa lixiifi wantoota lixii faana dabaalamuun argama. Jiruun dhala namaa, fakkeenya uumamaan wal-qabata. Kanaaf wantootarraa fakkeenya fudhachuuf ittiin mammaakama. Tokkummaan humna, humnis tokkummaa tahuu akkanaa mirkaneessu, Haceen kanaaf filatee, jechootaan kan geerrarsiisu.

Akeekaa tokkummaati;

“Inumaan tiksee malee kuula too,

Ashuffeen baddaa looni hingabbisuu.

Inumaan rafee malee yaa lammii,

Tokkummaa dhabuun nama hinraffisuu” walleen jedhu kana mirkaneessa

5.2.2. Jaalala Sabaa cimsa:-

Kanarratti Haceen, *“ijoolleen Oromiyaa kootii, hunduu haadhoo kooti,”* jedhee weellisee jira. Nama ta’een haadhoo, tiruu, koodeefi garaa koo hinjedhamuun. Aanteema, hiriyyama ofiitiin haadhoo kooti jedhu. Jaalalli sabaafi nama ofiimmoo guddaa, bilisa, gammadaafi cimaa nama taasisa.

- ★ Ijaaramni akka waa fidu; jijjiirama qabu, micciirama ofirraa dhiibu, sabasaa walitti qabu, namnisaa wal-utubu hima. Kanas, *“warri mari’ate sangaa gurgure, warri marii hin qabne raada gurgure,”* jedhee mammaaka. Ergaa akka ‘sangoota sadeenii’ hintaanu jedhu dabarsa.
- ★ Wal-tahuu, ofta’uu, ofiin jiraachuuf dhaadachuu gabbisa. Nama ta’anii dhalatanii, nama akka namaan dararamuun, ajjeefamuun of-wallaalummaarraa akka maddu nama hubachiisa. Eenyummaa, maalummaa, sabboonummaafi Oromummaa hiddaan gadi dhaabanii; hidda, jirma, damee, baala, daraaraa, firiifi sanyiinisaa

akkasaaf ta'e yaadachiisa. Namni namaan namaa gadi ta'uun, fafa akka ta'e irraa barra. Namni hundi wal-qixa tahuu amanna.

- ★ Hayyuun, goonniifi sabnisaa akka cimu dhaama. Akka yeroo fakkaatan, bara fakkaatan nama taasisa. Yeroo ammayyaa aadaafi seenaa, gadaafi hooda, jiruufi jireenya ofii akka ammayyeessan leellisa. Kanas sirba 'ool-maa kee' jedhu keessatti sararri '*yaa bara fakkaattuu*' jedhuun mirkaneessa.

5.3. Mul'ata Sirba Haacaaluu

Sirboonni Haacaaluu gadi qabanii yoo dhageeffatan mul'ata guddaa of keessaa qaba. Mul'ata bilisummaa saba, bilisummaa yaadaafi ilaalchaa, walabummaa biyyaa, guddina biyyaa, jaalala sabaaf biyyaa, qarooma ammayyaa, tokkummaa daangaa hinqabneef ijaarsa hindagamne keessaa namatti mul'ata. Walumaa galatti mul'anni sirbootasaa;

Anniisaa:- Nama si'eessa, onnachiisa, gammachiisa, anniisaa namaa kenna. Abdiirratti abdii; hawwiirratti hawwii qofa osoo hintaane, fedhii ummata saa giddu gala godhatee diddaa nama keessaatti uuma. Didee diduu nama barsiisa, didee falma, mooyes ta'a abbaa galmaa.

Abdii:- Akka mataa ol-qabatan nama taasisa; gurmoo nama jabeessee, irree nama irroomsa, bilisa tahee, bilisummaa nama mul'isa. Gufuulee inni buqqise, diinota inni buqqise, akka deebitee nun rukunne kan ofirraa qolatu dhaloota, hayyoota. Namiifuu yoo

galuu dide barri nifura. “*Baraan burree horan,*” akkuma jedhamu adeemsa keessaatti bakka inni yaadu gahuun Oromoo hinhafu.

Yaadannoo:- Seenaa biyyaafi sabaa nama yaadachisa; dhiphina namarraa furee, bal’ina nama jala qaba, diqqoo tuffatee guddoo hawwa, fudhatee nama fudhachiisa. Yaadannoon mataansaa yaadannoodha. Barri irra hindarbu, garuu jijjiirama keessaatti wal-jala darba.

Dhugaa:- Namni akka nama hincaalle ragaa baha; madaala kaa’a, dhugaa himee amansiisa, hojjatee itti agarsiisa. Dhalli namaa wajjiin jiraachuun, wal-jaalachuun, dhugaa dubbachuun akka bilisa taanuufi bilisa baanu dhaama.

Hubannoo:- Kan aanfataniifi ofirraa xaraarratan adda baasa; diinni maaliif akka diina nama godhatu, firri maaliif akka fira nama godhatu nama hubachiisa. Diinni maaliif akka nuun lolu, nurratti ololu tolchee beeka. Diinni maaliif diina akka nuun dursee galeef, waan ofii hubate hubannoo nuuf taasise.

Wal-qixxummaa:- Dhalli namaa akka tokko ta’e, tokkoonisaa akka kan biraa hincaalle, hinajjeefne, ajjeesus akka du’u kallattii kaa’a. Sirbumasaa keessaattis, “*Tokko du’ee tokkon nyaatuu, wal-gaggalaafata taatii,*” kan jedhu jira. Nuyi dhalli namaa wal-qixa,

ba'aa walitti hintaanu, wal-qixa akka qoodannu, wal-qixa akka jiraannu akeeka.

Iftooma:- Dukkana namarraa ibsa; bakkalcha bariisaati, goobana ji'aati, biiftuu ganamaa aduu, aduu guyyaa hoo'aa, aduu saafaa qabbana, mara jaalata, bara fakkaata. Kanatti mooyee numoosise, lagicha karaa nuceesisu nujala qabee, ofiisaati cabe.

Guddicha:- Gochaafi jechoonni isa hinibsu; riqicha ce'umsati, daandii imalaati, baabura imalootati, markaba ce'umsati, xiyyaara balaliiti, motora qabsooti, boba'a geejjibaati, abshaala ammayyaati, bu'uura misoomaati, wiirtuu diinagdeeti, haqxuu hiyyummaa, doofummaafi gabrummaati, qalama beekumsaati, dabtara qabannaa yaadannooti. Namni isa hinhubanne, dubbisaafi hojiisaa irra deddeebi'ee haadhageeffatu.

Seenaadha:- Hayyuufi beekadha; uffatu bareeda, dubbatu irraa tola. Sirbinaan qillisaa kiilolee, jirra jirtuu ijoollee. Dubbannaan mammaakee; firri kolfee, diinni itti halaake. Beekame jedhee firatti mataasaa hindhaabne, diina jalaa gadi laafee ijasaa hinlibsanne, seenaanisaa nama seeneessa, hojiinisaa marti humna sirbasaa ibsa.

5.4. Ilaalcha Haacaaluu

Ilaalchi Haacaaluun qabuufi xiinsammuunisaa guddaan, roorroo diinaa daangaa Oromootti darbe kana hundeen buqqisee jijjiiruudha. Dhala

namaaf ilaalchi gaariin jireenya yommuu tahu, ilaalchi hamaan hudhaadha. Hudhaan namummaa kan ilaalcha gaariin jijjiiramu, wanta karaa nagaan furame tasgabbii ta’a. Ilaalchi Haacaaluun gabrummaafi garaagarummaa irratti akka xiyyeeffatu taasise wal-dhibdee sabaa, sab-lammootaafi ummatootaati. Kanaaf dafee walleen furuu filate.

“Walleen Afaan Oromoon weellifaman qabsoo, haqaafi bilisummaaf taasifamuun alatti Oromummaa cimsuu keessatti qoodni gumaache olaanaadha. *‘Haacaaluun du’a erga awwaalee oolee buleera jedha,’* Saamu’el. Akkamiin jennaan *‘Gaafa hidhaa Karchallee sana keessaa du’a awwaale. Gaafas sodaa du’aa dhaabe,’* jedha. Ogeessa kaameraa BBC fi hiriyyaa Haacaaluu yeroo dheeraa kan tahe Amansiisaa Ifaa, waan Haacaaluun gaaf tokko itti hime yommuu hindagatu. ‘Ani nama kaanirraa adda miti. Guyyaa tokko du’uu nan danda’a, garuu du’a hinsodaadhu,’ ittiin jechuu niyaadata.”

Sirbasaa *‘Tulluu jala malkaa yaatuu,’* kan waloo Oromoo beekamaan Simee Tufaa barreesseef keessatti waa’ee dhimma kanaa ibseera jechuun “sirba kana ofiif sirbe jedheen yaada,” jedha Saamu’el.

“Tulluu jala malkaa yaatuu,

Maaltu booressee taliila kanaa.

Lubbuu akka tasaa baatuu...

Qaama biyyoon nyaatuu ...

Maaltu lammiifi koodeesaa ganaa?...” ilaalchasaa hubannoo gaarii qabuun haajaa dhuunfaan, waadaan namdanuu akka hinbanne, akkan ganamne sirbe.

5.4.1. Ilaalchisaa Maalirraa Madde?

Gaafa ilmi namaa, namaa gadi ilaalamee dhaanamu coraan nama suukanaaya. Miirumma namoomaatu namatti dhagayama, nama laalessa, nama dhukkubsa. Kanas Haacaaluun, “*seenaan Oromoo hatameera, aartiidhaan garuu wanta hunda harkaa fuuna jechaa hojjachaa ture.*” Qaroomaafi mala isaaf gale kana BBC Afaan Oromoo wayta gabaasu, “*dhimmoota weellisaan yeroo hojiiwwan gurguddoo dalagu qabutti lubbuusaa dhabe ittiin jaalatamu keessaa inni ijoo, siyaasa paartiitti maxxanee mul’achuu dhabuusaati,*” jechuun maxxansa website irra kaaye.

Itti dabaluun BBC Afaan Oromoo, “yaadasaa kanammoo yeroo hedduu ibseera. Ittiin jaalatameera. *‘Haacaaluun yeroo hedduu namoota siyaasaa artistoota dahoo hingodhatinaa jedheetu lola. Artistiin kan ummataati malee kan eenyuyyuu miti.’* Namoonni Haacaaluu dhihootti beekan wantoota dubbataniifi kan wal-fakkaatu keessaa tokko waan itti amane dubbachuufis ta’ee raawwachuuf nama ija hinlaafne ta’uusaati,” jechuun yaada hawaasarraa walitti qabateera.

5.5. Jechoota Haacaaluu

Haacaaluun jechoota Afaan Oromoo; jajjaba humna addaa qabu, kan yeroosaa eeggate, kan yeroon irra hindabarre, bashannansiisaa, barsiisaafi bohaarsaan kan guutame hayyuu dubbatuudha. Jechootasaa kana kanneen wal-tajjii sirbaa, wal-tajjii ummataa, dhangaa aartii walaloofi yeedaloo keessatti dubbataa tureedha. Jechoota Haacaaluu Hundeessaa keessaa muraasa; kanneen inni bakkeewwan adda addaatti dubbate, kan walitti qabame kunooti.

1. “Ijoollee biyyaa kootii, hundumtuu haadhoo kooti.”
2. “Maaloo ormaayyuu guddisee, dabarseefii boonsee, maaf dabaree dhabaa? jette Oromiyaan, jette harmeen, boossee.”
3. “Qotee qotee namichi, sanyii darbatee. Rafeen bulu, namni waan hormaa abdatee.”
4. “Sooreettii haadha sooree, irbaanni irra buusa qaba.”
5. “Maarree yoo du’e, jabaan gaafa biyyaa.”
6. “Biyya ormaa dhaquun nama hindhibuu, galuutu nama dhiba.”
7. “Ani yoo du’e, lafa hinsiilessu.”
8. “Lubbuu biliqa baatuuf maafan gola naanna’aa, sabaa koof falmeen du’ee Taaddasaa Birruu ta’aa.”
9. “Jirra jirra bullee barii arguuf, garaa nubal’isee yaa nuhii.”
10. “Oromoon Oromoo irratti yeroo dhukaasu arguu caala; du’a wayya, warri du’e nihobbaafate bar.”

11. “Amboo gubbaan, yaa baala goodaree.”
12. “Baay’inni rakkoodhaa, furmaata mataansaa. Harreen ba’aa diddeeti, taati harree diidaa.”
13. “Garaaf qalbii kiyya hatanii, akkan sirraa cituuf yaadanii.”
14. “Nan mammaaka namammaaksisaa, raajii bara kanaa yaa jamaa. Boolla keessa teessee boolla qottii, dhaala abbaashee ilmoon rirmaa.”
15. “Manni keenya holqaaree tabba guddaadha malee, Oromoon biyya diigaaree, biyya ijaare malee.”
16. “An sossodaadhee baranaa, qalbii kootii. Gibee gamaan jaaladhee, sanyii mootii...”
17. “Allaattiidhaaf kochoo; qocaadhaa dhagaachaa, kennaa maaltu dida? Jirra hunda baachaa.”
18. “Akkamiin sirraa citaa, fudhee Oromiyaa koo siin lixaa...”
19. “Addaggeen safuun beektu; addarra buusan malee, falmadhu Qeerroo siihi abdiin sabaa yoomillee.”
20. “Shaayee tiyya shaayee, haleeli shimalaan lolli gaye.”
21. “Kormi biyyaa ba’ee; biyyaa hormaa jiru, hinbokkisuu inuma barooda.”
22. “Diina hinsarmu; harka hinkennu, goonni Oromoo dura dhuma.”
23. “Gabaa galto hingaggeessan; nidhageeffatu malee, namaa gamtu hindheessan, niwareegamu malee.”
24. “Yoo Harargee luka cabsan, Wallaggaatu okkola.”

25. “Qotiyyoo abbaan didaa, yaa didaa harqoota keessaa. Qorra baraan dadhabee, morma kee jalattan dheessaa.”
26. “Yoo Ambootti goota ajjeessan, Shaasheetu gumaa baasa.”
27. “Nuun mitii; Farda keenyaa nibeeku bareechanii, gaafa gaarren Adawaa, gaafa Maqalee sanii.”
28. “Walirraa fagaanne, kunoo dugdaaf garaa taanee.”
29. “Cuwaa cufaa jettii, simbirroon halkanii. Nama garaan dhaane, dirmammuun arganii”
30. “Of boodatti deebi’ee, bookeef tafkiin lakkaawu.”
31. “Maasaan gamaa lafan baatu; talbaa facaafata taatii, tokko du’ee tokko hinyaatu, wal-gaggalaafata taati.”
32. “Harki harka hinyaatu, diina ofii malee.”
33. “Maaloo yaa ilmaan koo quxisuu; maaloo yaa ilmaan koo hangafaa.”
34. “Waa’een keenyaa, yoo itti dhiisan silaa nama hindhiisu.”
35. “Lafa ajaaf raqaa, allaattiif saree malee maaltu dhaqaa.”
36. “Garaan haadhaa burreedhaa, gootas dabbeessasi baata.”
37. “Kombortaa ormii namaa hinbaadhatu, abbatu ofii baadhata malee.”
38. “Keessa namaa hinbeektu, keessa qabattee namatti kenniti.”
39. “Yaa jabbiloota koo; yaa jabbiloota odaa jalaa, kan nama nyaatu nukeessa jira.”
40. “Hiriyyaan dharaa; garaa sibaraa, mataa simaraa ofeegi hadaraa.”

41. “Jiruu biyya ormaa maal jireenyaa jedhuu, obsuudha malee, danda’uudha malee kan biraa maal godhuu.”
42. “Mootummaan kun ana bituu hindanda’uu beeki, ani ummata kiyyaaf qaaliidha!”
43. “Nafxanyaan kaleessas, hardhas borus diina Oromooti.”
44. “Seenaa Rirmi hinyaatu.”
45. “Mana gumaa nun geessinaa, mana gumaataa malee.”
46. “Biyya sirna gadaa, madda wal-qixxummaa. Gaaddisa odaan kee, mallattoo eenyummaa.”
47. “Lubbuun dhiiraa biliqa, guyyaa baatu hinbeekanii.”
48. “Jiituu bonaafi gannaa, kan uumamaan toltee; Jaannata ardiitii, kamtu siin qixxaatee?”
49. “Qabda seenaa boonsaa, kumaatama kumaa! Haadha jechuun, biyya jechuun, anaa Oromiyaa dhumaa.”
50. “Hin qaanofneen nama qaanessiti.”

[Ibsa Suuraa: Artisti Haacaaluu Hundeessaa]

BOQONNAA 6: ABJUU KARAATTI HAFE

6.1. Abjuu Kara Hafe!

Jireenyi lafa addunyaa bu'aafi bahii, gufuufi gufaata, akkasuma milkaayinaafi haaragalfii qabdi. Kuni jabaatanii cichoomaan yoo hojjatan nama muudata. Haacaaluun artistii; fudhatama ummatasaa biratti argate, jijjiirama guddaa ummatasaatif fideedha. Qabsoo ummanni Oromoo waggaa 150 keessatti taasiseen wal-bira qabamee yoo ilaalamu, nama ummata isaatitti gadi bahee, waggoota 10'tti waan addaa hojjate ta'ee argame. Hojii boonsaa bara baraan, dabree jiraatu hojjate.

- Golaafi golee Oromiyaa qarriffaan diinaa ciniinee wayta qabeetti; dubbii hooggansi Oromoo kamiyyuu wal-tajjii gubbaa taa'ee dubbachuu hindandeenye hedduu, bakka hedduutti dubbateera. Roorroo biyya keenya hakuuccee qabde, baay'ee facciseera.
- Deeggarsa ummata buqqa'ee; waan humnisaa dandayu walitti qabee, bakkaafi haala yeroo barbaachisutti gumaacheera. Mootummaan naannoo Oromiyaa yeroo san deeggarsa ummataa karaa teeleen, lootorii lammiin lammiif jedhuun, wal-tajjiin deeggarsa walitti qabeen, harcaatiifi burjaajii uumuun ummatarraa hambiseera. Ummanni buqqa'e sirnaan lafa qabatee jireenyasaa jijjiirataa hinturre, Haceen kana fala kaayuun waan humnisaa dandayu godheera.
- Haacaaluun gamanaafi gamisaan sobee, akka nama kaanii waa butatee hinbeeku. Namoonni ani beekaa, dureessaafi hoogganaa ofiin jedhan hedduun, amantaa, siyaasa, dhaabaafi paartii irratti erkatanii lafaafi nafa Oromoo nyaataa turaniiru. Haceen kana argee, akka dukkanni ifaa dheessuutti garee dhuunfaafi gamtaa, dhaabaafi paartii, dhaabbata amantiifi kanneen birootti madaquurraa of qusate. Namoota dhimma hawaasaaf rakkatan, ogummaa isaan wal-fakkaatoo ta'an duuka ta'uun shoora Oromummaa bahate.
- Bakka dogongorri jirus ifaan ifatti dubbate. Dhimma nafxanyaa irratti, "nafxanyaan kalees, har'as, borus diina keenya," jedhe. Warra wayyaanee wajjiin walitti hidhata uumaniif lakki hinta'uu

jedhe. “Natti haahafu, kan shan ta’ee dhufu. Eenyuyyuu yoo ta’e Oromoon isaan wajjiin hojjatuu hinfudhadhu,” jedheera.

6.2. Abjuun Haacaaluu Maal Ture?

Haacaaluun artistiidha. Aartiin immoo ayyaana. Ayyaanni immoo waa hunda mooya. Mooyinsi immoo abjuu keessaa madda. Maddillee hundee qaba. Hundeen kunis damee hedduutti faffaca’a. Bu’aa bahii, muuxannoo, muudannoofi gufuu hedduun muuduunis waanuma jiru. Haacaaluun aartii, ayyaana, mooyinsa, abjuu, maddaafi hundee walitti qabee milkaayeera. Kunis badhaasa addaati. Badhaasa uumaan ganama isaaf kenne keessaa jal-qabni maqaasaa Haacaaluu yommuu ta’u, itti aansoon jabina akka dhala namaatti inni qabuufi ogummaasaa aartiidha. Aartii hojjateen immoo badhaasa addaa hedduu argateera. Hojii hojjateen milkaaye. Abjuun isaas,

Oromoo akka dhala namaatitti of tahee, of danda’ee, wal-tahee jiraatu arguudha. Gaafa kana qixa nama kamiyyuu; jiraachuu, qabaachuu, jijjiirachuu, barachuu, hojjachuu, mul’achuu, beekuu, akeekuufi abjachuu akka dandeenyu ummata Oromootif hawwaa ture. Irra deddeebiin sirbasaa dhageeffannee, yoo xiinxallinu waa hedduu hubanna. Sirba isaa “*Oromiyaa tiyya*” jedhu keessatti walaloo jabduun dhaadhessa.

“Nan hima nan himaa,

Nan hima waa’ee kee,

Hin cal'isuu argee"jedha.

Quuqama saba ofii, biyya ofii yoo qabaatan qalbiin waa dhageeffatu. Waan arganiifi dhagahan kennama ofii qabaniin kanneen irratti hojjatan muraasa. Waan dhageenye immoo, kan himamuu qabu, akka himamuu qabuutti ummatatti himama. Wanti himamus, ummataaf dhaamsa taha. Namni kan gurraafi qalbii qabuutu, dhaamsa geessa. Dhaamsi geeffamu imaanaadha. Imaanaan immoo nikaayama ykn nigeeffama malee, hinyaatamu. Ija agartee, qalbii hubatteen, wanta arge yoo nutti himus,

“Oromiyaa tiyya!

Biyya hayyuun qaroon,

Biyya goonni miirreen,

Dachii kee irraa margee,

Nan hima nan himaa,

Qabda seenaa cima"jedha.

Oromiyaan hangafa ummata Kuush, ummata Oromoo hayyoota, gootota, atileelota, artistootaafi saayintistoota hedduu horattee jirti. Kanas nama arge hima. Seenaan cimaan qabdus; gumaacha sirna gadaa, ayyaanota, aadaalee, duudhaalee, tokkummaa, eenyummaa, maalummaa, jabinaafi jaalalaa ummatichaati. Ummanni Oromoo amala jiruufi jireenyasaa

---

keessatti, namoota biroo wajjiin jiraachuu gaarii qaba. Kanneen keessaa muraasnis; moggaasa, guddifachaafi hammannaadha.

Dhuguma immoo sirbisaa sirna, haqa, iftoomina qaba. Walaloofi yeedaloon gola Oromiyaa hunda dhaqee, namoota Oromoo hedduu irraas imimmaan haqe. Gaafa seenaa dhugaa sitti himu, qabeenyakee sitti agarsiisu, hambaakee siyaadachiisu, hegereekke si'abjachiisuufi qabeenyakee sigoonfachiisuuf dhamaatii isaatin hedduu dadammaqsa. Akka coraan of silolu, warraaqu, of yaadatu nama taasisa. *“Fardi biraan gaha malee, hinwaraanu,”* jedhee ummatatti himee hinteenye. *“Itti himan malee, itti hinhidhan,”* bifa heetoon hinjenne. *“Ka’i ofirraa dhoorgi, kaanee roorroo ofirraa dhoorginaa,”* jedhe.

Garuu immoo seenaa kee yoo siif himu jedheeti, akkatti obse,

“Kan sitti baqatees,

Kan sirraa dhalatees,

Ija tokkoon laaltaa,

Ormaaf firaa hinjettuu,

Kan beelayee laattaa,

Hundaaf garaa laaftaa” jedha.

Oromiyaan; kan itti baqatees, kan irraa dhalates, ija tokkoon akka ilaaltu addunyaatti hime. Oromoon dhala namaa hundaaf ilaalcha tokko qaba, garaa tokkoon simata. Oromiyaan hundumaa garaa laafti, kan beelayee;

dhadhaaf damma, midhaaniif bishaan laatti. Gaafa oomishni Oromiyaa biyya alaatti fe'amu, bishaan Oromiyaa alatti gurguramu, garaa laafummaa jenna. Tola ooltummaan kenniti. Amba irraa soorama. Roorroo keessaafi alaa itti dhufu, dugda itti galuun qolatti.

Arjaa garaa haadhaa qabdu, biyya dinqiiti. Adiifi gurraachi, mukaafi citaan, bineeldotaafi biqiltootni Oromiyaatti; biqile, dhalateefi argame hundaatti fuula hinguurtu. Cufumaaf dawaa, jiruufi jireenyaatti qubsuma taate. Cabsaan walaloo kana ibsus kunooti.

“Hundaa toleettii koo, Oromiyaa;

Hundaa hammattuu koo, Oromiyaa;

Qabaattee hinwaakkattuu, Oromiyaa;

Rakkataakee hingattuu, Oromiyaa” jedhee dinqii kanaan raajama Oromiyaa kanaan jaja.

Garuu immoo kana taatee osoo jirtuu, “niqabnaan, loon qaalluu,” maaliif taate jedhe. Yoo namaatii akka cirracha bishaanii qabda. Yoo lafaati; watara, baddaa, pilaatoo, gammoojjii, badhaafamte. Kana keessaa maaliif homaa, hongoo taate jedhee wayta gaafatu,

“Kaniin horee qabuu,

Isinii noore hambaan koo,

Utuu qabu dhabuu,

Maaf ta'e carraan koo? jedha.

Oromoon, “*dubbiin yoo garaa dhahan fayyiti, wanti biraa yoo garaa dhahan duuti,*” jedha wayta mammaaku. Hiika mammaaksaa gariin hinbeeku, kan beekus qajeellootti hinhiiku. Namni hedduu dhugaa irra dibee darbuu jaalata, akka balaa guddaa qabummoo hinhubatu. Dhugaa walitti himuun, hir’uu walii guutuun, wal-hubachiisuun, irra waliif darbuun furmaata taha. Dhugaanimmoo nama hedduu heexoodha, akka malee itti hadhoofti. Hadhaa dhandhaman malee, mi’aa arguunimmoo nicima. Oromoo dhugaa walitti himaa, dhugaan wajjiin jiraachu fala. Dhugaan moosisaadha, sobnimmoo boochisaadha. Dhugaan ilma waaqaati, dhugaa qabatanii, karaarratti deebi’uun jiruu taha.

Sirbi Haacaaluu waa’ee diigumsa, wal-hubbannaa dhabuu dhala namaa; kan mul’isu, baay’ee waan nama dhukkubsu, qolarraa mulqeeti, dhoksaasaa ifa baasa. Achumattimmoo furmaata rakkina sanaas kaaya. Sirbasaa ta’ee; walleewwan hedduun dhiibbaa wal-diddaa siyaasaa, misooma diinagdee, ijaarsa hawaasummaa, hawwata guddina barnootaa, saffisa teknoolojii ammayyaa, wal-hordoffii sadarkaa addunyaafi tarsimoo cehumsa hegeree fiduudhaaf waraana hinmooyamne kan geggeessuudha. Haala jiru ibsuun, rakkoo dubbachuun qarumaa furmaata waaraa fida. Galteewwan kamiyyuu shakkii malee weellise. Kunis yoo ibsu,

“Kutaa, da’oofi amantiin maaf wal-qoqqooddu?”

Ilmaan haadha tokkoo, maaliif waliin oodduu?

Maaloo yaa ilmaan koo quxisuu;

Maaloo yaa ilmaan koo hangafaa”kan jedhuudha.

Hanga ammaa kana; duraan Oromoon, erga Sirna Gadaa heeraafi seerri ittiin bulmaatasaa jalaa cabee, wal-dhageettiifi tokkummaa humnasaa cimsu hinqabu ture, wal-hubannoon baay’een hinjiru. Oromoon waa hedduurratti waliif galee hinqabu. Goota, hayyuu, sabboonummaa, Oromummaafi qabiyyee qabsoo sabaa, garaagarummaa siyaasaarratti wal-gidiraa bahe. Sabni Oromoo gaafa wal-qoqqoode rakkinaafi gadadootu itti cima, roorroon itti hammaata. Hedduun dhugaa se’ee albee walitti qarata, wal-nyaatuuf kaata.

Kanas kan godhu warra jidduu Oromoo jiruudha. Dhugaan jirtu garuu, ummanni Oromoo sirriitti wal-jaalata, gaafa warri dhihaa buqqa’ee, warri kuun niqubsiisa, gaafa tokko beela’e nyaachisee quubsa. Kana akka haalaniif gar-tokkeen waan sabaa qabsaa’an fakkaatanii; olola, duulaafi maq-balleessaa adda addaarratti bobba’an, garuu hinhobba’an. Ololli lafa addunyaa mara jira, faantuun biyya keenyaan hinbaane. Dirqamni nurra jiru garuu, olola sobaa mooyachuu danda’uudha.

Walumaa galatti ummanni Oromoo; dhimma ummata Oromoorratti abbaa ta’uu danda’uu, tiksuu danda’uufi Oromummaafi eenyummaa ofii ittiin jiraachuu danda’uudha. Tokkoon tokkoon dhala nama Oromoo kana guuttachuun; sabboonummaa Oromoo utubaa Oromummaa hiddaan gadi dhaabuun, Ummata Oromoo mirgaafi dirqama bilisummaa isaa kan

---

wayittuu hinsharafamne cimsatee goonfachiisuu danda'uun
sabboonummaa qaraati.

Qaamni tokko dhufee; “Finfinneen handhuura Oromiyaa, handhuuraa Oromooti” yoo jedhu, tokko immoo “handhuura Afrikaati” jedha. Dubbiin wal-afaan buutee, atakaroon hammaate. “*Warra wal-nyaatu jidduu, waa nyaatu,*” akkuma jedhamu Oromoon baay’ee itti miidhame. Lafee itti cabee, rakkoon dhuka seente. Mataan gadi jedhee jiraachuu, qe’ee ofii dhiisee baqachuu, abbaa biyyummaasaa irraa dhabee lafa ofiirraa agabee beela’uun muudate. Diinummaan kana caalu, namni kana haalu hinjiru.

Kunis kan ta’eef hubannaa dhabuu, of tahuu dadhabuu, eenyummaa ofiititti qaana’uu irraa kan ka’eedha. Kanas kan raawwataa turan; warra garaa isaaniif qabsaa’an, warra dhiigan sab-lammii ta’an, warra gar-tokkee amantaa tokkoof loogan, kan ergamtuu diina turaniidha. Oromoo makamaarraa ammas biiluu, nukeessaa hinbaane jira, madoo irraa qabna. Namni hundi kana raawwata jechuu miti; yeroo dukkanaa sanillee namoonni qulqulluun, qabsoo sabaa dhugaan geggeessaa turaniiru. Ammas itti jiru.

Boolla tokkotti wajjiin dhumaniiru, harkaafi hama wajjiin muramaniiru, hidda hormaata isaanii qadhabaan qabameera, dhaabbata UN dursanii wal-qubachiisaniiru, humna walii ta’anii hama wal-hoosisaniiru, foon keenya tokko jedhanii foon albee tokkoon qalame wajjiin nyaataniiru, rakkoon

keenya tokko jedhanii walirraa qoodataniiru. Ummanni Oromoo; kabajamuu, faarfamuufi galatoonfamuu qabu.

Sirbi hiika qaba amantaa jedhuun, sirbi kuni weellifame. Rakkoo hedduus fure; sirbi dhama qabu, furmaata galteeti. Oromoon kallattii hundaan dammaqee rakkoo isaarratti waliif galuun, roorricha injifate. Fulee hundaa afaan tokko tahuun, cambalaasee waliif guute. Saboonni ollaafi biyyoonni biroos fakkeenya godhate. Sabni keenya qawwee osoo hintaane, onnee hidhate. Oromoon mirgasaa irraa uggaramee, deettuun Oromoo wayta boottu, Oromiyaan ilmaan diinatiin ciramtee wayta hiramtu, lallabni sirba kanaan baye.

“Maaloo ormaayyuu guddisee,

Dabarseefii boonsee,

Maaf dabaree dhabaa?

Jette Oromiyaan, jette harmeen, boossee” kan jedhuudha.

Cabsaan walaloo kanaa; Oromiyaan, akka haadha taateetti ibsa. Garaan haadhaa burreedha, ilmaanishee akka jalaa baraaxa’an, akka hubamoo tahan hubachiisa. Eeyyee dhugaa isaati. Oromoon carraa hin’arganne. Jiraatee hinbeeku, dararaan hedduu irra gahaa tureera, ammas irraa hincinne. Coomni, bookni, dhadhaafi dhangaan sabichi qabu ormaaf oole. Kunis gaafa ilmaan Oromoo diina jalatti cabee; wal-qoqqoodu, biyya

baqate, humna jifannaa dhabe, kiyyoo diinaa harkatti gale kan ta'eedha. Abbaa daare, ilma uffatee hin gaafatan.

Deebisee immoo gaafa onnee saba horu, nama kakaasu, nama dammaqsu, abdiis namatti hora. Ummanni Oromoo gaaddisa osoo hintaane, daaddisaa dhabe. *“Gonni abbaa dura seenee ifa,”* akkuma jedhamu, namni nama dura waa hubate, nama dursuu qaba. Oromoo nama dura deemee, walitti qabatu dhibe. Qabsoon yeroo garii nibacancarti, yeroo garii garii laliftee, dhudhukkisaa kaati. Ibidda kosii keessaa taate; ibiddi kosii keessaa, riphee riphee, deebi'ee ka'a. Hindhaamu, qabatee hinhoba'u. Qabeenyi Oromiyaa, firiisaa malee, hiddi akka lafa jiru quba qaba. Cabsaan walaloo kanaa,

“Fincaa'aafi gibeem, sima keessa jiruu;

Dukkana biyyarraa, ifaatti jijjiiruu;

Bunaafi albuudni kee, madda galii biyyaa;

Maal dhabdee rakkattaa, Oromiyaa tiyyaa? jedha.!

Sirbichi akka fakkeenyaatti fudhatamuus wantoota ijoo tahanirratti xiyyeeffate. Qabeenyi Oromiyaa guutuunisaa hangaafi daangaa hinqabu. Akka sirba kanarraa hubannutti; ammas, boodaas tahuu mala. Qabeenya kankee biraa maaliif akka rakkattu, sigaafata. Deebisuun immoo hanga fedhe cimus, gaaffiin gaafatame kamiyyuu deebii isa fakkaatu argachuu qaba.

Fincaa’aa, gibee, buna, albuuda fi k.k.f osoo qabduu maaliif akka bira rakkannu gaafate. Laggeen Oromiyaa biyyaa ibsa, dukkana ifaatti jijjiira. Qabeenyi bunaafi albuudni Oromiyaa; madda galii biyyaati, darbeeyyuu akka addunyaa sooru ragaa baha. Buna sharafa alaa galchu, abbaan ifaajee qotee bulaan irraa fayyadamaa hintaane. Xaafiifi Garbuu orma soorata. Albuudni haramee deema, lagni cinaasaa yaa’u, ibsaan hinjiru. Qabeenyi Oromiyaa kana qofaa miti, kan maqaan hintuqaminis nidabalata.

Gaafa rakkoo ummataa hubatee akkasitti dubbatu; jirma qoree hagamsaa namarraa buqqisa. Roorroon halagaa qoree baddanaati, nama waraantee summii nama dabarsiti. Summiin ija cophiiti baay’ee hadhoofti. Gabrummaan madaa kulkulaadha, diinni barbadaa ibiddaa itti firfirsu. Aanteen sabaa garuu, biqiltuu jaalalaafi tokkummaa fuullee golee Oromiyaa hunda biqilche, warri itti gammade mirqaanee ililche. Diinni garuu shanachaan mataa ofirraa buqqisee laalate, akka nyaachuu qabus itti dhaadate.

Ammas qabeenyikee hafaadha. Dafii qaroomi, wal-ijaari, of bilisoomsi, irratti misoomi jechuusaati. Hindiyaanonni, “lafti kan komattu; warra irra ciisee nyaatu malee, warra qotee irraa nyaatuu miti” jedhu. Kanaaf nuti “irra jirra, teenya” jennee dhaadachuu qofa osoo hintaane, lafe keenya ofiif oolfachuun maayii itti bahachuu qabna. Gama biraanimmoo namni waan qabu, biraa akka rakkatu rakkoo sana hiika. Oromoon kallattii maraan dammaqee, tokko ta’ees beeka. Guyyaan faajjiisaa dhaabbatee, galma

tokkoo ililches jira. Kunimmoo qabatamaan mirkanaa'uu qaba. Gabrummaan daangaa qaba, akka kennaatti badhaasa ummataa kennamee miti. Akka imaanaatti qabatee ummanni taa'uunii hinqabu, qabsoon ummataas fala qadhaaba. Sabni keenya bilisa tahee, bilisummaan jiraatee, jiruu arguutu isaaf mala.

Oromiyaan lafa badhaatuu, biyya biyyi addunyaa biraa qabduun gadi hinqabdu. Inumaayyuu hundaa akka caaltu ibsaa ture. Qabeenya, qarooma, guddinaafi beekkamtii akka argattu barbaada. Ummanni Oromoo qarooma akkuma; Misraa, Roomaafi Sooviyeetii durii beekkamtii argachuu akka qabu dharra'a. Qaroomni Oromoo duriis, qarooma addunyaa biraa wajjiin akka wal-hordofu, akeektuu heddu jira. Barnoota qalamaa dhabuu, odeeffannoo addunyaa biraan gahuu dadhabuutti, duubatti hafe malee, ummanni Oromoo guddaa gaanfa Afrikaa tahuu namuu ragaa baha. Warra jabana dhihoo qaroomina argatanii, guddinaan addunyaa yaaddeessan faana hiriiruus kan hanqise gabricha gabrummaa fideedha.

Ingiliiziin biyya diqqoodha. Afaan English; saffisaan barsiisuun, afaan walii galtee addunyaa goote, miidiyaa hawaasaa BBC'n kan duraati, miidiyaa maxxansaafi odeeffannoo addunyaa dursa kennuun waan ofii beeksifatte. Kanas aartii biyyaatin hangafatte. Oromiyaan gabrummaa keessa teettee, galaana Atileetotaa taate tuni, gabrummaa keessa gaafa baatu hangafa addunyaati. Saayinsii, Teknoloojii, Siyaasa, qaroomina biroonis tahu kan goonfachuun danda'amu bilisummaa yaadaa, ilaalchaafi

jiruufi jireenyaa yoo jiraate qofaadha. Kanneen addunyaa tana tapha kubbaan teessoorraa nama kaasan, qalbii namaa raasaan Afrikaanonni biroos ollaatuma keenya turani. Oromoonis yoo jabaate, akka kana taru malee, hinhanqanne, dhaamsa sirbaan dabarsaa ture.

Sirbichi kunooti,

“Jiituu bonaafi gannaa, kan uumamaan toltee;

Jaannata ardiitii, kamtu siin qixxaatee?

Qabeenyakee gamtaan, eeggannee guddifnaa!

*Dureettii tahuukee, addunyaa muldhifnaa”*jedha.

Oromiyaa dachee badhaatuu, magarsituu, gabbattuu jaannata addunyaa taate tanarratti; sabnisaa abbaan lafaa, abbaa lafasaa tahee argamuu dirqama qabu abjata. Gaafa ummanni Oromoo abbaa biyyaa ta’e; misee, bilisoomee, misoomee, qaroomee akka jiraatu beeka. Lafasaas invastimantiirraa qixxee, turistiirraa galii, akka argatu hubata. Qabiyyeen lafa baadiyaa kan ummataati. Lafti qonnaa, bosonaa, naannoon jireenyaa, garreenii, laggeeniifi haroon kan ummataati. Ummanni immoo gaafa “lafti kuni kiyya” jedhe, akkatti misoomsu nibeeka.

Ummanni mootummaa gabroonfataarraa bu’uuraalee misoomaa gahaa argachuun hafee diqqoo qabuu gabbara. Gadadoo keessa jiraata, kuni akka jijjiiramuu qabu hime. Mootummaan deebisee, qabeenya ummataa misoomsuu qaba. Lafti magaalaa lafasaa waan taateef qorqamuun irraa

hafee, akka gibiraafi qaraxa ummanni Oromoo argachuu qabu akeeka kaaya. Biyyi nagaan hawaasaa eegdee, bu'uuralee misoomaa guuttatte niguddatti. Oromoon qabeenya Oromiyaatitti yoo sirnaan fayyadame, addunyaatti akka aduu ifee mul'atuun nama hinshakkisiisu.

Ummanni Oromoo wantoota bu'uura jireenyaa jiran akka guuttatu fedha. Ummanni Oromoo kan Xaaliyaanii mooye, Abdiisaa Aagaa kan faranjii lole, Abbabaa Biqilaa kan fiigichaan injifannoo galmeesse, Oromtichi kan biyya tana diigumsa oolche, akkuma addunyaa gubbaatti beekame, ummannisaa jireenya gaarii jiraachuun akka beekamu hawwaa ture. Biyya takka kan beeksisu; bilisummaa, atileetii, aartii, beekumsa, Teknolojii, hayyuufi diinagdee tahuun mala. Ummanni addunyaa ta'ee; kanneen biroo, Oromiyaan galata naaf oolte hinjenne.

Oolmaa Oromiyaa himuun hafee, jalaa silumaa dhokfame. Ifaa sabni qabu, roorrootu irratti dhaamse. Mootii hamtuun silmiidha, tafa laafaa ilaaltee nyaatti. Aangoon Afrikaa dammarra mi'oofti, kan Itoophiyaa garuu baasuma. Oromoon ammoo qandhafaadha, tasuma xurii ormaa hinjaalatu. Gabrummaan dukkana, dimimmisa ifaa hinqabdu. Dukkanni yeroo keessaa namatti cime, duubnisaa namatti hammaata. Eenyummaa Oromiyaa ibsuun hafee, gumaachi abbaa biraatiin leellifame. Dinqiifi diinqa keenya kanas leenci haatisaa deette, Haceen akkas jechuun yaadachiise.

“Eegaa! oolmaankee, dachaadhaa;

Eegaa! yoom himamee dhumaa?

Eegaa! qabda seenaa boonsaa, kumaatama kumaa!

Haadha jechuun, biyya jechuun, anaa Oromiyaa dhumaa”jedhe.

Oromoon ofitti laafuu hinqabu, diinaafi fira addaan baasee beekuun, waan ofiirratti abbaa tahuun dirqama. Sirna deeggaruufi mormu adda baasee irratti waliif galuus qaba. Kana tahuun dhabamee, walii galteen dhibnaan, kan faaruufi galanni isaaf malu abaaruu ceena taha. “*Bakka laaftu, silmiin nyaatti,*” jedhama. Yoo ummanni keenya laafe, silmiifi cirriin nyaachuu hindhiiftu. Biyya keenyas duubatti irraa jedhuu hinqabnu. “*Sa’a abbaan gaafa cabse, ormi ija balleessa,*” jedhama.

Biyyi qabaattuun tuni, namnishee maaliif akka rakkatu raajii namatti taha. Itoophiyaan bilisoomtu malee, Oromiyaan hinbilisoomtu. Ummanni Oromoo jabaatee akkuma baroota darbe diina biyyaaf naannichaa mooye, dhibdee Itoophiyaas mooyuu danda’a. Garaachi biyya Itoophiyaa, handhuura Oromiyaan hargana. “*Hangi ergatan, hanga dhaqatani.*” Jabaatee, warra biyyaaf, sabaaf hintaane ofirraa jifatee fonqolchuu qaba. “*Waabeen asii mitii ilkaa dabee, ilkaan asii mitii irгаа dabee,*” jedhama.

Ummata Oromoo ta’ee, ummatoonni Itoophiyaa kan miidhe warra maqaa biyya tanaan daldalaa turaniidha. Taphni kunimmoo ormaan osoo hintaane, keenyumaan taha. “*Tokkummaa ijaarra*” jedhee kan ergu orma, kan mirga sabaa bitee, ormatti deebisee gurguru keenya tahe. Itoophiyaa tanaaf

meeshaan daldalaa, daldalaafi gabaan daldalaa Oromoofi Oromiyaa tahuu hinqabu. Gaafa kana humni Itoophiyummaa nilaafa, ninaaffata. Yeroo kanatti beekumsa, muuxannoofi tokkummaa qabutti fayyadamee ummatici biyya isaaf taatu ijaarata.

Biyya gar-tokkeefi baal-tokkee osoo hintaane, biyya cufaa taatu taasisuun dhugummaa nageenyaa akka Oromoon raggaasisuu danda’u hunduu nibeeka. Ummanni Oromoo jaalala, kabaja, safuufi naamusaan mooya. Akkaataa wal-hubannoon saba keenyaa wal-dhiba. Gaafa tokkoomnu nimoona, gaafa facaanu garuu nimooyamna. Ijji ummata keenyaa qalbii hubannoo qabuun arguufi gurra qaawwa qabuun wal-dhagayuu qabu. Duudhaalee kanaan injifata. Oromoon qabiyyeesaa guddaa;

Sirna Gadaa (Heeraafi seeraa bulchiinsaa),

Gaaddisa Odaa (Yaa’aa sabaa),

Qabeenya Oromiyaa, qabatee gaafa ka’e, ummata

Oromoos ta’ee, Itoophiyaa nibilisoomsa. Ragaan isaas;

“Biyya koo,

Biyya sirna gadaa, madda wal-qixxummaa,

Gaaddisa odaankee, mallattoo eenyummaa,

Oromiyaa tiyyaa, sooreekoo sooreettii,

Utuu nuti jirruu, hinhaftu booddeettii...”jedhee onnachiisa.

Ergaan sirba kanaa akka Oromiyaan deebitee; gama siyaasaa, hawaasummaafi diinagdeen dandamattu “siif jirra” jechuun jajjabeessee cimsa. Oromoon ilma namaaf hamaa hin-yaadu. Hamaa isarra gahus, ofitti hindhiisu. Ummanni Oromoo; dhala namaaf, biqiltootaafi bineeldotaaf seera mataasaa labsee, kabaja addaa qabaaf. Heerri uumaa akka jirutti fudhatee, heera uumaatti seera uumamaa tumatu. Nagaafi tokkummaa dharra’u. Gaafa kuni hunda biratti mirkanaa’e, gaanfa Afrikaaf tasgabbiifi wabiin Oromiyaa taha jechuudha. Abjuun garanaafi gaariitti hiikamuu qabus kanuma.

Dhumarrattis, ‘Oromiyaa tiyya’ jedhee erga maqaa waamee booda, “*hin booyiin...*” jedhee biyyaafi sabasaa sossobuudhan xumura. Oromoo lammiisaa irraa imimmaan hinqoorre, Oromiyaa biyyasaa irraa balaan hincinne. Gadadoo keessa jiraataa, bal’oo yaadi, onnadhu, abjadhu gaafa tokko siifis nidabartii. Garuu ammoo gabrummaa, hiyyummaafi wallaalli irree (amrii) namaati gadi akka taate namni hubatu muraasa. Gaafa kutatte, hunduu seenaa ta’a, bilisummaa, qananiifi beekumsaan dhaalamta. Gadda keessa taa’anii, gammachuu hin-yaadan taanaan, gammachuun fagoo jirti jechuudha. Oromoon booyuu hinqabu, mooyuu malee.

6.3. Abjuun Kara Hafe Maali?

Gaabbiin duuba oolti jechaaf malee, namni akka Haacaaluu nama seenessu, gaabbisiisu hinjiru. Namni akka wal-caalu kan namaa galu, gaafa

namni nama caalu nama keessaa hafe namaa gala. Akkasuma jabaa nama ofii gaafuma rakkoo jabduun akka namaatitti, gosaatti, sabaattii fi biyyaatti galte hubatama. Qarqara lagaarraa mukni guddaan yommuu galaanaan buqqa'ee deemu, biyyeefi dhagaan fottoqee duuka buqqa'ee deema. Lafaafi biqiltoota naanna'a san jiranitti mukuufi daara hongeetu dhagayama. Ilni namaa immoo san caala nama marara.

Lubbuu Haacaaluu malee, abjuun Haacaaluu karaatti hinhafu. Galmaan gaya, dhaloonni ammaafi dhaloonni booda itti aanee dhufu. Dhugaan suutuma akka qocaatti shunquuqxee, akka lagaatti yaatee namaaf galti. Gaafa sanimmoo haqni gaafa dukkanaa maseente tuni, lakku lakkuu namaaf dhalti. Mul'anni artistii Haacaaluu kan isa keessa ture harki hedduu ummatasaa bira gaheera. Jijjiirama guddaafi fulla'aa ta'an hedduusaa ittiin goonfateera. Dirqamni ummatasaa Oromoorratti hafemmoo, hojiiwwan Haacaaluu raawwiitti jijjiiruu danda'uudha. Abjuun kara hafe,

Gumaan Haacaaluu dabalatee; gootota, hayyoota, kichuulee ilmaan hiyyeessaafi manguddoota Oromoo hinbaane, dhugaanuu nibade,

Hooggansi biyyaa niriphe, Oromoon sirba baase,

Oromoon tokkoomee, rakkoo hinbaane,

Oromoon gabrummaa keessaa hinbaane,

Saamichi lafa Oromiyaa hindhaabanne...,

Haacaaluus haatahu, sabni Oromoo wareega kafalee as gahe. Ummanni Oromoo yoo jabaate aarsaa kafale malee, bilisummaan nicima. Biyyi tuni gootota hedduu nyaataa as geette. Tahus nama akka Haacaaluu ‘abba torba’ darbe keessaatti dhageenyee hinbeeynu, ‘abba torba’ dhufu keessaatti arguuf hinteenyu. Gadaa hunda keessatti gootni inuma dhalata. Gootonni dhalatan akkuma wal-caalaa deeman, rakkinni isaan irra gahus cimaa deema. Adaduma sarbamni mirga keenyaa baay’atu, qabsoon keenya cimaa adeema. Jechamni Haacaaluu kan kana mirkaneessu, “baay’inni rakkoodhaa, furmaata mataansaa,” jedha.

Gootonni kaleessa turan gatii guddaa baasan. Leenjiso Diigaa lola taasisse keessatti, waan addaa dalagee lufe. Aliyyii Cirriifi Taaddasaa Birruus akkasuma. Aabbishee Garbaafi Elemoo Qilxuus aarsaa barbaachisu kafalaa dhufan. Dhaloonni ammaa Haacaaluu Hundeessaafi Eebbisaa Addunyaas ogummaa qabsoo jijjiiruun kana taasisan. Hunduu waan ilma namaarraa eeguun ulfaatu, gochuu danda’uun sabasaaniif bu’uuraalee bilisummaa yaadaa, ilaalchaafi qabsoo kaayaniiru. Dhawaata dhawaataan aarsaa kafaluu nama barbaachisu, kafalaa dhaloota keenyaan gahan. Ammas aarsaan aarsaa barbaada.

6.4. Wareegama Isaa

Artisti Haacaaluun, weellisaa beekamaan, namni siyaasaafi artistii kabajamaan, buulessi Oromoo jaalatamaan, Wiiyxata galgala sa’a 3:30 irratti Magaalaa Finfinnee naannoo Kondomiiniyeemii Galaanitti rasaasaan

rukutame. Battala rukutameetti; gara hospitaala Xiruneesh Beejingii geeffamus, lubbuusaa baraaruun hindanda'amne. Haacaaluun umriisaa waggaa 36'tti wareegame. Waxabajjii 22, 2012 A.L.I. Magaalaa Finfinneetti; kan ajjeefame yommuu ta'u, awwaalchisaa Waxabajjii bultii 25, 2012 A.L.I magaalaa Ambootti raawwate. Awwaalchi Haacaaluu Hundeessaa, fedhii maatiin magaalaa Amboo bakka itti dhalatee guddateetti raawwate.

[Ibsa suuraa: Sirna awwaalcha Haacaaluu]

Dinqisifattoonni isaa awwaalchi isaa Finfinnee akka ta'u gaafatanii turan. Kunis didamee, osoo hin milkaa'in hafeera. Sirba ittiin beekamu; du'uu isaa dura albama lama kan dalage yoo ta'u, albama sadaffaa qopheessaa akka ture, dubbateera. Sirbisaa yeroo san hojjataa ture, albama

“Maal Mallisaa?” kan jedhu yoo tahu, kan inni dubbate garuu, “Eessa Jirta?” kan jedhu sirbee, guutuunsaa akka istudiyoo tures himeera. Walleewwan inni hojjate keessumaa, mormii ummataa bulchiinsa MM Abiy Ahimad aangotti fide kan utubeedha. Keessumaa hojiinisaa “*maalan jiraa*” kan jedhuufi babal’achuu magaalaa Finfinneerratti walleen sirbe dinqisifannaa hedduu kan argateefi kan jaalatame ture.

“Sababa hojii isaan bulchiinsa aangoorra tureen, doorsisni irra gahaa akka ture dubbatee ture Haacaaluun. Kana ibsuufis, “*muuziqaan anaaf jireenya kooti. Firan itti horadhes, diina itti horadhes,*” jedhee dubbate. Sirnuma kana keessattis, biyyumaafi bakkattis wareegame. Sababa hojiisaan namoonni akka nama siyaasaatti isa fudhatanillee; inni garuu turtii miidiyaalee biyyaa waliin taasiseen, kana mormeera. Du’uu isaa dura turtii miidiyaa waliin yeroo garaa garaatti taasiseen magaalaa Finfinnee keessa kanneen isatti dhaadatan akka jiran ibsaa ture.” (*BBC Afaan Oromoo*)

Haacaaluu kan ajjeese, diinuma duraan gootota sanyii fixaa baheedha. Gootota Godina Shawaa Lixaa, Magaalaa Amboofi naannawashee keessaa hedduun fira Haacaaluu Hundeessaati. Kanneen golee Oromiyaa hunduu koodee isaati. Haceen fira Daraaraa Kafanii, Zoogaa Booji’aafi Abeebeeti. “*Goota, sanyii Daraaraa Kafaniiti. Daraaraa maaltu ajjeese, diinuma keenya ajjeese. Daraaraa Kafanii, waan inni dadhabe hinjiru. Zoogaa*

Booji'aa, akaakayyuutti oolaaf. Abeebe, qeerrensuma. (Araarsaa Horaa, Eessuma)

Du'a Haacaaluu kan dhagahame amanuun rakkisaa ta'ee, sa'aa hedduu lakkaaye. Du'a isaa dhagahuun, du'a namatti ta'e. Wareegama isaa qaalii kanas, namoonni ibsuudhaaf rakkatan hedduudha. Ummanni Oromoo gaddaan liqimfaman, naasuun arrabni dubbii dide, onneen dhiiga raabsuu didde. *“Namoota ibsuudhaaf edaa, jechoonni dadhaboodha. Dadhabbina jechootaa arge, Haceen ibsa jedhee. Laafina jechootaa, jechootaatu na harkatti laafe, isa ibsuudhaaf.”* (Sinnishaaw Muldhataa, Artistii)

“Maammoo Mizammir asi, cimaadhaa. Barbaadanii galaafatan. Argaaw Dinqaa nama yeroo jal-qabaatif, qawwee qabate. Maqaan isaa har'a hin ka'u. Cimaam Amboo jarri galaafataniidha. Daraaraa Kafanii nigalaafatan. Hamma kana hundumaa, kan galaafataniif maaliifi? Jabaa isaanii yoo ajjeefne, Amboo mataan gadi cabdee, jiiltee gadi teessi jedhaniiti. Dhiigni jaraa garuu Daraaraa baay'eeyyuu oomishe, Aargaaw Dinqaa baay'ee oomishe, Maammoo Mizammir baay'eema oomishe. Hamma duunu cimna, hamma dhiignu cimna. Isa ammaa kana immoo; jiilchuuf otoo hin taane,” jedhanii aariin addaan kutanii, ‘Jaagamaanis akkanumatti wareegame’ erga jedhanii booda, ‘kan Haacaaluu immoo adda’ jedhan. *(Obbo Tasfaayee Dhaabaa, Barsiisaa)*

6.5. Siidaa Yaadannoo Haacaaluu

Siidaan inni jal-qabaa onnee ummata ofii keessatti argamuudha. Soodduun yaadannoo dhalootaa dhalootaatti daddarbu jaalala, kabajaafi beekamtii ummannikee siif qabuudha. Haacaaluun akkuma ummatasaa jaalatu, ummannisaas isa jaalata. Ummanni Oromoo Siidaa humnisaa dandayu, bakka addaatti dhaabee jira. Kanneen keessaa gurguddaan,

6.5.1. Siidaa Bataskaana Iyyaasuus

Siidaan Artist Hacaaluu Hundeessaa bakka awwaalchasaa Bataskaana Iyyaasuusitti hojjatame, Fulbaana 20, 2020 A.L.A bakka maatiinisaa, qondaaltonni mootummaa, artistoonniifi dinqisiifattoonnisaa argamanitti eebbifame. Ummanni waan ittifameef, yaadannoo isaaf malu hintaasifnee ture. Siidaan weellisaa Haacaaluu Hundeessaa; ajjeefamee, baatii lamaafi guyyaa digdamatti, kan eebbifame yaadannoo guyyaa 80ffaa isaa sababa godhachuuni.

[Ibsa suuraa: Siidaa Haacaaluu, Bataskaana Iyyaasuus]

Eebba siidaa booda sagantaa mana maatii Haacaaluu qophaa'eerratti, namoonni hedduu argamaniiru. Gaafuma kana, siidaa yaadannoo Artisti Haacaaluu Hundeessaatif Giddugala Aadaafi Seenaa Oromoo magaalaa Ambootti ijaaramuuf dhagaa bu'uura kaa'anii jiru.

Siidaanisa gyyaa 80ffaatti, eebbifame kan hojjatame bakka awwaalchisaa itti raawwate bataskaana Iyyaasuusitti. Sagantaa maatiisaatin ala; artistoonni, qondaaltonniifi dinqisiifattoonnisa kan argamaniifi Tv'n kallattiin tamsaasa dabarsaa tureen, yeroo siidaan eebbifamu maatiifi dinqisiifattoonnisa boo'aa turani. Sagantaan eebba siidaa weellisaa Haacaaluu, bariisaarraa kan eegale yoo ta'u, abbootiin

amantaa kadhannaa gaggeessanii jiru. Maatiifi hirmaattonnis siidaa eebbifame jala bissii abaaboo ka'anii jiru.

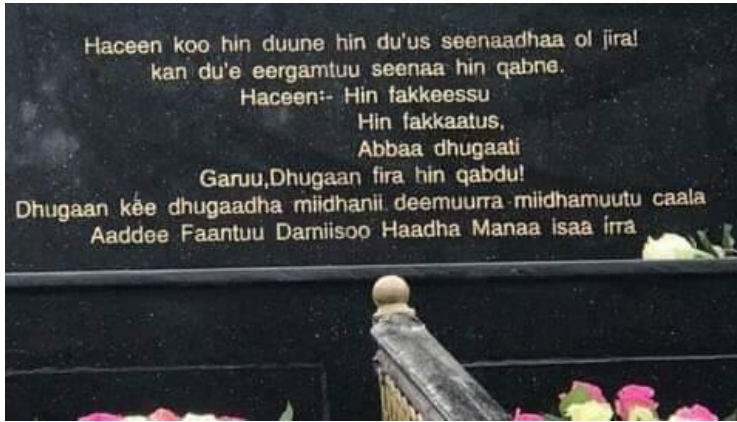
Siidaan bakka eebbifametti dubbii kan taasisan abbaan Haacaaluu, Obbo Hundeessaa Boonsaa, kanneen gadda isaanii bira dhaabbatan galateeffatanii jiru. *“Warri gaafa du’a mucaa kootii jal-qabee; hamma har’aatti dhaabbattanii, gadda koo gadda keessan taasifattan, boo’a koo boo’a keessan taasiftanii, amma ammaatti jiraattan (turtan) galatoomaan jedha”* jedhanii jiru.

[Ibsa suuraa: Obbo Hundeessaa Boonsaa, Amboo]

Siidaa eebbifamerratti gaddashee kan ibsatte, jaalalleen ijoollummaasaa, haati warraasaafi haati ijoolleesaa sadii, Aadde Faantu Damisoo *“Haceen*

hinduune, hindu'us. Seenaadhaa ol jira!" jechuun dubbatte.

[Ibsa suuraa: Barruu Faantuu Damisoo Haadha Warraasaa]

6.5.2. Siidaa Yunivarsiitii Amboo

Yunivarsiitiin Amboo Kaampaasiisaa Awwaaroo maqaa Haacaaluu Hundeessaan moggaase. Eebba siidaa yaadannoo Artisti Haacaaluu Hundeessaa, Yunivarsiitii Amboo, Kaampaasii Awwaaroorratti dubbii Dr. Taaddasaa Qana'aa taasisan VoA Afaan Oromoo gabaasee ture, Dr. Taaddasaan akkas jechuun ibsa, *“Siidaan Haacaaluu laphee ummataa keessa jira jedheen amana, wanti nuti lafarratti maqaasaatin goonu hundumtuu maqaasaa hinmadaalu; hojiinisaa dhalootatti akka darbuuf jecha siidaan yaadannoo kun kan ijaarame.”* (Dr. Taaddasaa Qana'aa, *Pireezidaantii Yunivarsiitii Amboo*)

Obboleessi weellisaa Artisti Haacaaluu Hundeessaa; siidaa yaadannoo Artisti Haacaaluu Hundeessaa, Yunivarsiitii Amboo, Kaampaasii Awwaarooratti gar-nyaattii ilma namaa dhukkubsuun gadda obboleessasaa quuqamaan VoA Afaan Oromooratti dubbateera, akkana jedhe, *“Haacaaluun haqa ummata Oromoo dubbachuu isaan waan ajjeefameef, haqnisaa akka bahun barbaada.”* (Habtaamuu Hundeessaa, Obboleessa)

[Fakkii: Siidaa Haacaaluu, Yunivarsiitii Amboo, Kaampaasii Awwaaroo]

6.5.3. Siidaa Magaalaa Finfinnee

Siidaan Haacaaluu Hundeessaa, Magaalaa Finfinneetti ijaaramuuf dhagaan bu’uuraa Adoolessa 11, 2020 A.L.A Kantiibaa Itti Aanaa

Taakkalaa Uumaa, Pr. Shamillis Abdiisaa fa’aan kaa’ame. Siidaan kuni wayta ijaaramu, “dibaa warqeen faayama” jedhame. Guyyama kana sirni moggaasa manneen barnootaa, daandiiwwan, riqichaa, addabaabaayiifi paarkii raawwatameera.

6.5.4. Siidaa Bakkeewwan Biroo

Siidaan Haacaaluu Amboof Finfinnee malee, bakkeewwan. birootti ijaaruuf namuu waan dandayu godheera. Bobbaca tolchuun, suuraasaa faayaa godhachuun, yaadannoo barayyuu godhachuun ol-kaayataniiru. Ummanni Oromoo jaalala hedduusaaf akka qabu bakka cufaa gaddasaa labsate. Adeemsa keessa bakkeewwan hedduutti ummanni Siidaa Yaadannoo Haacaaluu Hundeessaa akka dhaabuu qabu dubbataas yaadaas jira. Haaluma mijataafi haaragalzii yeroo eeggatu malee, magaalota Oromiyaa hunda keessaatti yaadannoon Hacee ibsu adda addaa niraawwatama.

6.6. Haqa Haacaaluu

Dhaadannoon ‘haqa Haacaaluuf (justice for Hachalu)’ jedhu, waxabajjii 30, 2020 A.L.A borumtaa wareegama isaarraa kaasee, biyya keessaafi alatti addaan hincinne, yeroo dheeraaf sagalee ta’aa turanii jiru. Biyya keessaattis ta’ee alatti, hedduu lubbuu baasissee, hedduu hiisisee, kaanis biyyaa baasee jira. Kan maraatanis, jiru. Kanneen abdii kutanii, of-ajjeesan, jiruu keessaa bahan, dandamachuu dadhabanis baay’eedha. Kuni hundi kan ta’e, jaalalasaaf qabanirraa kan ka’e. Haacaaluun goota, adda duree

yaadannoonisaa akka gootota addunyaa kanneen biroo isaan wal-fakkaatoo ta'aniin nama yaadatamuu dandayuudha. Gitnisaa gootota Afrikaa akka kanneen, Maariyaa Makeebaa, Bombarlee, Chinu'aa Achiibee, Nilson Mandeellaa fa'aadha

Goolaba

Kitaaba kana keessaatti hojiiwwan Haacaaluu Hundeessaa hojjate, bakkeewwan inni itti barate, hojjate, guddateefi miidiyaalee inni irratti haasawa taasise adda addaarraa walitti qabuun cuunfinee katabne. Ilaalchi namaa garaagarummaa hedduu qabaatus, nuti yaadaafi ilaalcha nuuf galeen ogummaa keenyaafi humna qabnuun itti hanxooxannee, xumura kanarraan geenyeerra.

Yaboo

Dhaloonni sodaa cabse, dhaloota du'a mooye. Dhaloota injifataadha, dhaloota haala mijataa eeggatu osoo hintaane, dhaloota haala keessa jiru akka ofiisaa barbaadutti bocee jijjiiruun haalataasaa mijeeffatuudha. Akkuma mammaaksa Oromoo keessaatti, “jaarsi jaartiin ergite, dukkana hinsodaatu,” jedhamu dhaloonni sodaa cabse, gonkumaa du'a hinsodaatu, du'a mooyee jiraata, jaleensaa goota. Qabsoo geggeessu keessaatti yoo wareegamus, yoo guyyaasaaf du'us fakkeenya ta'ee du'aan gootomee,

goota jiru jiraachisa. Dhaloonni sodaa cabse; dhawaata dhaala, saba dhaala, gosa dhaala, gootaafi hayyuu dhaala.

Wabii

- Fedhasaa Taaddasaa, (Bu'uraalee Ogbarruu Oromoo 2017)
- Dokomantarii OBS, (Seenaa Rirmi Hinyaatu)
- Margaa Angaasuu, Barruusaa (Farda Maqaa Hinqabne)
- Haacaaluu Hundeessaa, (Af-gaaffii BBC Afaan Oromoo)
- Haacaaluu Hundeessaa, (Af-gaaffii OBN Afaan Oromoo)
- Haacaaluu Hundeessaa, (Af-gaaffii OMN)
- Oduu Afrikaa/Oromiyaa, (VoA - Afaan Oromoo)
- Haacaaluu Hundeessaa,
  - ✓ Albama 1ffaa (Sanyii Mootii 2001/2009)
  - ✓ Albama 2ffaa (Waa'ee Keenya 2005/2013)
  - ✓ Albama 3ffaa (Maal Mallisaa? 2012/2020)
  - ✓ Haacaaluu Hundeessaa, Sirba qeenxee
  - ✓ (Oromiyaa Tiyyaa 2004/2012,
  - ✓ Aggaaroo 2005/2013,
  - ✓ Maalan Jiraa 2007/2015,
  - ✓ Jirra Jirra 2009/2017,

Haacaaluu Hundeessaa, ...